

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Історичний факультет
Кафедра археології, спеціальних історичних і правознавчих дисциплін

Дипломна робота
(магістра)

з теми: **Суспільне життя Подільської губернії в 1905-1907 рр.**

Виконала: студентка II курсу
Ступеня вищої освіти «магістр»
Групи Ist1-M23
Спеціальності 014 Середня освіта (Історія)
за ОПП Середня освіта (Історія)
Машталер Світлана Миколаївна
Науковий керівник: доктор історичних наук,
професор **Федьков Олександр Миколайович**

Кам'янець-Подільський – 2024 рік

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ МАГІСТЕРСЬКОЇ РОБОТИ.....	6
1.1. Історіографія проблеми.....	6
1.2. Джерельна основа магістерської роботи.....	13
1.3. Методологія дослідження.....	16
РОЗДІЛ 2. УКРАЇНСЬКІ ГАЗЕТИ ТА ЖУРНАЛИ ПРО СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ РОБОТИ.....	19
2.1. Подільська губернія: загальна характеристика регіону.....	19
2.2. Генеза українського національного руху у 1905 році за матеріалами української преси.....	23
2.3. Російські, польські та єврейські політичні організації в губернії у висвітленні українських видань	30
2.4. Соціально-економічне та духовно-культурне життя в регіоні.....	41
РОЗДІЛ 3. СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ ПОДІЛЛЯ В 1906-1907 РР. У ВИСВІТЛЕННІ УКРАЇНСЬКОЇ ПЕРІОДИКИ.....	49
3.1. Український суспільно-політичний рух на Поділлі в період виборів і діяльності І і ІІ Державних Дум (за матеріалами українських видань).....	49
3.2. Українські газети та журнали про російські, польські та єврейські політичні організації в губернії в 1906-1907 рр.	59
3.3. Соціально-економічне та культурно-духовне життя краю у висвітленні української преси.....	73
ВИСНОВКИ.....	86
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	92
ДОДАТКИ.....	108

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. У сучасних умовах, коли Україна бореться за свою державність, прямує до ЄС та НАТО, розвиває та захищає незалежну національну пресу, формує багатопартійну систему – основу демократичної держави і функціонування громадянського суспільства, важливо досліджувати ті сторінки національної історії, коли український народ починав боротьбу за відновлення своїх прав на вільний політичний та культурний розвиток. Відтак актуальним буде осмислити історичний досвід суспільного життя населення краю в 1905-1907 рр., коли територією Поділля в умовах Російської імперії прокотилася перша російська революція та вибори до Державних Дум. Переконані, що можливість здобути хоча б певні демократичні свободи вперше з'явилася в населення Подільської губернії під час тих подій початку ХХ ст., але пізніша політика реакції влади поступово знищила всі досягнення. Важливо зазначити, що цей досвід внутрішньої боротьби з монархічним режимом Російської імперії сприяв становленню та згуртуванню не тільки українського народу, а й інших етнічних спільнот у поліетнічному правобережному регіоні. Також слід відзначити, що тогочасна нечисленна українська преса була важливим джерелом інформації про події суспільного життя в губернії, інструментом для формування громадської думки, політичної активності та національної свідомості. Відтак дослідження суспільно-політичних аспектів історії українського суспільства 1905-1907 рр. на матеріалах преси дозволяє глибше зрозуміти настрої та прагнення населення, а також соціальні, політичні та культурні процеси, що відбувалися у регіоні. Нарешті, вивчення цих проблем є важливим для сучасної України, оскільки допомагає розкрити історичні корені нинішніх соціальних та політичних процесів. Перелічене є актуальним завданням української історичної науки та нашого дослідження.

Об'єктом дослідження є суспільне життя Подільської губернії на початку ХХ ст., яке включає політичні, соціально-економічні та культурні аспекти, що

були відображені в українській пресі.

Предметом дослідження є українські газети та журнали, які є важливим джерелом інформації про суспільні процеси в регіоні у 1905-1907 рр.

Хронологічні межі дослідження охоплюють добу першої російської революції (січень 1905 – 3 червня 1907 рр.).

Територіальні межі роботи охоплюють територію Подільської губернії, до якої входять сучасні Вінницька, південна та центральна частини Хмельницької, частини Одеської та Кіровоградської областей. В роботі термін Поділля буде вживатися як синонім.

Мета дослідження полягає в тому, щоб на підставі наявних опублікованих історичних джерел, преси та наукового доробку вчених охарактеризувати суспільне життя українського, російського, польського і єврейського населення Подільської губернії в 1905-1907 рр.

Мета дослідження обумовила такі **завдання**:

- з'ясувати стан історіографічного вивчення проблеми;
- визначити та класифікувати джерельний комплекс теми дослідження;
- подати загальну характеристику подільського регіону;
- з'ясувати генезу українського національного руху у 1905 р. за матеріалами української преси;
- розглянути діяльність основних російських, польських та єврейських політичних організацій в губернії у висвітленні українських видань на початку революційних подій;
- охарактеризувати соціально-економічне та духовно-культурне життя в регіоні в першій рік революції за даними преси;
- проаналізувати інформацію українських газет і журналів про український суспільно-політичний рух на Поділлі в період виборів і діяльності I і II Державних Дум;
- показати передвиборчу діяльність російських, польських та єврейських політичних організацій в губернії в 1906-1907 рр. за матеріалами українських газет та журналів;

- проаналізувати інформацію про розвиток соціально-економічного та культурно-духовного життя краю у висвітленні української преси в 1906-1907 рр.

Практичне значення дослідження полягає у можливості використання матеріалів роботи при написанні наукових статей, читанні уроків в школі, спеціальних курсів з історії України, політології, журналістики у вишах.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дослідження висвітлено в науковій публікації на тему «Вибори до І Державної думи (за матеріалами газети «Громадська думка»». Матеріал розміщено в збірнику «Наукові праці студентів історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка» / [редкол.: О.М. Федьков (гол.), О.Б. Комарніцький (відп. ред.), О.В. Віннічук та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2023. Вип. 20. Ч. 1. Також положення дослідження висвітлено в праці «Суспільно-політичне життя Кам'янця-Подільського: за матеріалами регіональної преси початку ХХ ст.» Матеріал розміщено в збірнику «Наукові праці студентів історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка» / [редкол.: О.М. Федьков (гол.), О.Б. Комарніцький (відп. ред.), О.В. Віннічук та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2023. Вип. 20. Ч. 2.

Структура дослідження. Матеріал дослідження викладено у проблемно-хронологічній формі. Магістерська робота складається зі вступу, трьох розділів, десяти підрозділів, висновків, списку використаних джерел і літератури (164 позицій), додатків (чотири рисунки). Загальний обсяг дослідження становить 111 сторінок, основний зміст викладено на 91 сторінці.

Розділ 1. Історіографія, джерела та методологія магістерської роботи

1.1. Історіографія проблеми

Історіографія суспільного життя в Подільській губернії на початку ХХ ст. у висвітленні української преси почала формуватися у 1905-1907 рр., коли в українських журналах здійснювалися аналітичні огляди преси в період незалежності України. Наявні праці з даної проблеми ми поділили за періодами: I. 1905-1917 рр., II. 1920-1980 рр., III. 1991 р. і до тепер.

На першому періоді діячі суспільно-політичного життя в Україні виступали першими дослідниками суспільних процесів, які відбувалися в Подільській губернії. До цієї групи праць відносимо працю редактора «Громадської думки» Ф. Матушевського, де він детально висвітлює діяльність Української думської громади, зокрема представників Поділля, в І Державній Думі, аналізуючи їхній внесок у політичний процес та український національний рух [115].

У праці видатного дослідника В. Дорошенка досліджено розвиток українського руху в різних регіонах Російській імперії з акцентом на культурний і політичний аспекти [81].

Громадський та політичний діяч С. Єфремов у своїй праці аналізує етапи становлення громадянського суспільства в Україні, торкаючись як загальноукраїнських тенденцій, так і специфіки Поділля, що дозволяє краще зрозуміти локальний контекст [85].

Праці Д. Дорошенка глибоко аналізують події в Україні періоду російської революції 1905–1907 рр., висвітлюючи значення цих подій для українського національного руху, тоді як С. Петлюра в своїх публікаціях фіксує ключові факти українського життя початку ХХ ст., інтерпретуючи їх крізь призму боротьби за національну самобутність [82-83; 128].

На другому періоді (1920-1980-х рр.) здійснювалась цензура, відтак низку питань, які стосувались проблематики (український національний рух, політичні партії та організації політичного спрямування (крім більшовиків))

намагались обходити або трактувати відповідно до марксистсько-ленінської ідеології. Тобто, фальсифікувати, перекручувати факти тощо.

До другої групи відносимо дослідження дослідника преси А. Животко, що звертає увагу на видання «Громадська думка»/ «Рада», «Рідний край», «Украинский вестник», партійну пресу, які звертали увагу на Поділля [86].

Варто згадати посібник «Нариси історії Поділля» авторства Л. Баженова, І. Винокура, С. Гуменюка та ін. Автори висвітлили події, які відбувалися на території Подільської губернії. Розділи посібника охоплюють історію краю від найдавніших часів і до тепер. Матеріали у виданні подаються певними тематичними блоками, особливо цінним для нас є блок про «Поділля в кінці XIX – на початку XX ст. та в період між двома буржуазно-демократичними революціями»[58]. Водночас потрібно зважати на ті історичні умови за яких він був виданий. Тому зрозуміло, що зазначені автори попри свої спроби об'єктивно представити картину подій 1905-1907 рр. змушені були зважати на пануючі в той час погляди на українську історію.

В двох статтях українського автора В. Ігнатенка з'ясовується роль преси у висвітлення подій 1905-1907 рр., в тому числі й на Поділлі, а також складено історико-біографічну характеристику вітчизняних періодичних видань [91-92].

Праця А. Зекцера описує події на Поділлі в період революції, зокрема, аграрні виступи селян, стан сільського господарства в губернії [90].

В праці радянського автора І. Довганюка охарактеризовано потрапляння та поширення більшовицької газети «Іскра» на території губернії [78].

Український радянський дослідник А. Опря критично висловився про роль православної церкви на території губернії діяльність якої шкодила інтересам [124].

Третій період охарактеризувався відновленням Української державності, створенням умов для дослідження проблематики, тоді відбувся процес демократизації та впали заборони на дослідження; почалось активне вивчення тем з суспільно-політичного життя Подільської губернії, які раніше були

забороненими та забутими. Розпочався процес усунення білих плям та фальсифікацій попередніх часів.

До третьої групи відносимо працю львівського дослідника І. Крупського, де аналізуються причини виникнення революції 1905 р., досліджується її вплив на розвиток українського національного руху і української преси зокрема [103].

Стаття П. Опанащука показує місце газети «Рада» в розвитку українського національно-культурного руху на території України [123].

В дисертації І. Кучернюк звернено увагу на часопис «Рідний край» на початку ХХ ст., в культурному житті України, зокрема й Поділля [108].

Праці О. Тишкевича з'ясовують як відбувалися вибори до Державних Дум та як розвивалася в цей період українська справа. Також дослідник досліджує становлення та розвиток газетної справи на території Київської губернії [143-144].

До цієї ж групи включаємо монографію В. Стрільця, де здійснено дослідження всього історичного шляху Української радикально-демократичної партії (УРДП), яка діяла і на Поділлі [140].

Інший дослідник цієї групи, О. Висоцький, з'ясував спільні й особливі риси генезису, становлення, ідеологій та діяльності Української соціал-демократичної робітничої партії й Української партії соціалістів-революціонерів у 1900-1920 рр. в Україні та Подільській губернії зокрема [68].

В численних працях О. Федькова, в тому числі написаних у співавторстві, загалом охарактеризовані політичні партії і селянство в 1905-1907 рр., суспільно-політична боротьба на Поділлі під час виборів до I Державної Думи, діяльність Української соціал-демократичної спілки на початку ХХ ст. та питання скликання Всеукраїнського селянського з'їзду [149-156]. У праці написаній разом з В. Дубінським та А. Глушковецьким дослідники ґрунтовно проаналізували аграрне питання в програмах та діях депутатів-подолян [84]. Цікаві факти з історії партій та їх співпраці з селянством, в тому числі на Поділлі, містить стаття О. Федькова, О. Доніка й Б. Опрі [79].

У дослідженні В. Яремчука здійснено аналіз перших українських партій Наддніпрянської України у контексті української багатопартійності [164].

О. Обершт спробувала з'ясувати процес розвитку російського націоналістичного руху на українських землях, в тому числі й на Поділлі [119].

Дослідниця О. Мартинюк проаналізувала електоральні стратегії російських націоналістів на Поділлі під час виборів до Держдуми [114].

О. Тимошенко присвятила свою публікацію аналізу посилення РУП, УСДРП в Наддніпрянській Україні в 1905-1907 рр. [142].

Публікація В. Колесника розглядає процес формування історичних знань про українські ліберально-демократичні партії в Росії 1905-1917 рр. [98].

Низка праць дослідника С. Ткача торкається українських політичних партій, ліворадикальних партій та загалом політичних партій та організацій в суспільному житті у Подільській губернії на початку ХХ ст. [145-147].

Дисертаційне дослідження О. Сарнацького розкриває ставлення владних структур царизму до українських політичних партій Наддніпрянщини [136].

В монографії А. Заводовського досліджується українська соціал-демократична преса Російської імперії початку ХХ ст. А в статті автор розкриває місце і значення подільської газети «Світова зірниця» [88-89].

Публікації О. Симчишина торкаються діяльності Бунду – єврейської політичної партії лівого спрямування на Правобережній Україні [137-138].

У статті А. Хоптяра висвітлюється діяльність Партії соціалістів-революціонерів у Кам'янці-Подільському в 1902-1907 рр. [158]. Монографічне дослідження А. Глушковецького показує нам суспільно-політичне життя у Подільській губернії під час думських виборчих кампаній [73].

У пропонованій книзі В. Головченко вперше у вітчизняній історіографії висвітлюється складний процес зародження, оформлення і подальшої еволюції української соціал-демократії в Російській імперії до 1914 р. [74].

На думку І. Омелянчука найменш вивченим з політичних партій є праве чорносотенне крило. Саме її діяльність та особливості розглядає автор, зокрема й на Поділлі [122].

Докторська дисертація С. Донченко має за мету реконструкцію й порівняння процесу розвитку діяльності як українських, так і загальноросійських ліберальних партій в українських губерніях [80].

До цієї ж групи відносимо працю видатних дослідників Поділля О. Завальнюка та О. Комарніцького, що розглядають основні моменти розвитку Кам'янця-Подільського, в тому числі період 1905-1907 рр. [87].

О. Кошопал висвітлив передумови розвитку професійно-технічної освіти на Поділлі у ХІХ на початку ХХ ст. [100].

Дослідник Л. Гайдай показав розвиток цукровобурякового виробництва на Поділлі в досліджувальний період [69].

Хмельницький автор Б. Крищук розглянув роль та місце товариства «Просвіта» у розвитку освітніх закладів на Поділлі на початку ХХ ст. [101-102].

Дослідження В. Шевченка сфокусовано навколо земельного ринку України в період переходу від феодалізму до капіталізму [160]. А О. Шевченко розглядає нормативно-правове закріплення російської імперської політики на українських землях протягом ХVІІІ – початку ХХ ст. [161].

Варто й згадати працю Б. Кузіни, який дав характеристику ощадно-позичкових кас на Поділлі в кінці ХІХ на початку ХХ ст. [105].

В праці О. Лисенко визначено, що провідними організаціями просвітянського руху були «Просвіти», засновані в Кам'янець-Подільському та Києві [110].

В статті А. Кавуна та В. Магася проаналізовано законодавчі основи функціонування, основні напрями діяльності та обставини закриття організацій товариства «Просвіта» у Наддніпрянській Україні у 1905-1917 рр. [93].

Праця О. Юрченко висвітлює передумови становлення подільського товариства «Просвіта» на початку ХХ ст. [163].

У монографії О. Бардаш досліджується суспільно-культурне життя в Україні на початку ХХ ст., та політика російського самодержавства [59].

А. Трембіцький показав у своєму дослідженні діяльність Ю. Сіцинського та В. Чехівського, викладача Подільської семінарії, просвітника, знаного діяча

УНР [148]. А. Н. Кузьмінець [106] та вчений-історик Ю. Хоптяр, присвятили свої праці столипінській реформі на території губернії [159].

Кам'янецький дослідник М. Кукурудзяк дослідив один з проявів аграрного руху – Острівчанський страйк 1906 р. на території губернії [107].

О. Прищепа в докторській дисертації та статті показала культурні комунікації мешканців повітових міст та містечок Правобережної України. Певну увагу звернуто на суспільний розвиток подільських міст [131-132].

О. Реєнт в одній з своїх праць показує трансформацію міст України, в тому числі й подільських, в ХІХ – на поч. ХХ ст., а в іншій зосереджує свою увагу на низці проблем історії України, зокрема, появі політичних партій, початку революції в Україні, профспілок та інших важливих аспектах [133-134].

У монографії дослідника О. Кошеля висвітлюється участь представників православного духовенства Правобережної України на початку ХХ ст. у національно-культурному й духовноосвітньому відродженні [99].

Також цінним були праці дослідниці О. Білобровець, яка в дисертації та кількох публікаціях зробила спробу розглянути діяльність польських громадських організацій «Полонія» і «Корпорація» на Правобережжі [61-63].

М. Гаухман дав характеристику російської політики, щодо євреїв, поляків та українців на початку ХХ ст. в тому числі й на території Поділля [70-72].

Дисертація О. Щетініна з'ясовує основні питання міжконфесійних відносин на Правобережній Україні під владою Російської імперії в 1793–1917 рр. Значну увагу звернуто на духовно-культурне життя Поділля [162].

І. Лісевич спробувала з'ясувати умови існування польської національної меншини в Наддніпрянській Україні в другій половині ХІХ – ХХ ст. [111].

Дисертаційне дослідження С. Оліпер спрямоване на дослідження соціально-економічного розвитку та громадсько-політичного життя польської національної меншини Правобережної України [121].

О. Калакура виклав результати етнополітологічного дослідження життєдіяльності польської меншини в Україні впродовж ХХ ст. [94].

Праця французького автора Д. Бовуа дає нам уявлення про землеволодіння поляків на Поділлі та їх участь в подіях 1905 р. [64].

Я. Сумишин написав науково-публіцистичну статтю про утиски владою католицької конфесії на Поділлі та ставлення до цього росіян [141].

Дослідник О. Погуляєв розглянув соціально-економічний стан, громадсько-політичний рух та культурно-освітній розвиток національних меншин Поділля і Правобережної України, напередодні революції [129].

А. Гуменюк дав кількісну характеристику польського населення подільських міст в ХІХ – на початку ХХ ст. [77].

Відомий вчений та історик Л. Баженов охарактеризував зародження та розвиток польської преси на Правобережжі на початку ХХ ст. [57].

В дослідженні Ю. Поліщука «Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.)» розкрито особливості політики Російської імперії щодо національних меншин Правобережжя України наприкінці ХVІІІ – на початку ХХ ст. [130].

Стаття В. Венгерської є спробою показати проблеми націєтворення українського та польського етносів в умовах окупації їх імперіями. Дослідження побіжно торкається суспільного розвитку польської меншини на Поділлі [67].

Наукові праці Л. Орловського дають можливість оцінити вклад єврейського етносу в суспільно-політичне життя Поділля [125-126].

Дисертацію Я. Бойчука присвячено дослідженню діяльності громадських об'єднань етноменшин на українських тернах у складі Російської імперії [65].

Монографія А. Каплелера є спробою загального огляду історії поліетнічної історії Росії, а також дозволила зрозуміти залученість національних меншин до виборчого процесу [96].

Дві статті опубліковані на сторінках кам'янецької газети «Подільнин» і «Вічний Кам'янець» дають нам змогу отримати інформацію про поширення

«Просвіти» в містечку Жванець та що писало видання «Рада» у сюжеті про Кам'янець і Кам'янецьчину в 1906-1907 рр. [76; 95].

Подольанин О. Будзей у публіцистичній статті звернув увагу на зародження часописів міста над Смотричем, зокрема тих, що виникли в часи революційних подій 1905-1907 рр. [66].

Сюди ж відносимо працю «Громадська думка. Щоденна політична, економічна і літературна газета. 1905-1906. Анотований систематичний покажчик» авторства І. Старовойтенко, Ю. Горбач, Л. Кузьменко. Ця праця розкриває зміст першої щоденної української газети Наддніпрянщини «Громадська думка», яка виходила в Києві з 31 травня 1905 до 18 серпня 1906 р. Газетні матеріали згруповано за основними рубриками [75].

Також включили в цей перелік збірник «Часописи Поділля», що дозволяє здійснити усебічне й докладне вивчення доби 1838-1927 на Поділлі, а насамперед – історії громадських рухів цієї доби, її економіки й культури, побуту населення то що [60].

Отже, підсумовуючи огляд історіографічного доробку відзначимо, що питанню суспільного життя в Подільській губернії на початку ХХ ст. у висвітленні української преси присвячено значну увагу. Загалом варто сказати, що доробок інших вітчизняних істориків, соціологів, культурологів, представників суміжних галузей наук, який почав напрацьовуватися з кінця ХХ ст. й продовжується дотепер, склав теоретичний та емпіричний підмурок для реконструкції суспільно-політичного життя українського Поділля в 1905-1907 рр. В той же час наголосимо, що питання дослідження даної теми все ще потребує подальшого вивчення. Адже ще є чимало білих плям, які не перебували у полі зору дослідників.

1.2. Джерельна основа магістерської роботи

Важливою частиною написання якісного дослідження є наявність історичних джерел. В нашій роботі використані джерела, які ми поділили на такі групи: періодичні, статистичні, збірники документів і матеріалів та джерела особового походження.

Періодика. Газети та журнали початку ХХ ст. є важливим джерелом наукової інформації. У 1905-1907 рр. відродилася україномовна українська преса (без огляду на тодішній стан наукової розробки цієї мови, на мовні й правописні розходження). Ми використали статті, які публікувалися першими українськими періодичними виданнями: «Громадська думка»/«Рада» [1-13; 15-25; 27; 29; 31; 34-38; 43-44; 46-50; 55-56] та «Украинский вестник» [14; 32-33; 40-41], «Хлібороб» [26; 53-54].

«Громадська думка» – перша щоденна українська громадсько-політична і культурно-просвітницька газета, попередниця «Ради». Виходила в Києві з кінця 31 грудня 1905 (13 січня 1906) до 18 (31) серпня 1906 р., адміністративно закрита владою після жандармського обшуку. «Громадська думка» видала 190 номерів. «Рада» в 1906 р. видала 92 номери і наступному році 291 номер [97, с.24].

За час роботи «Громадська думка»/«Рада» активно писали про політичні події, зокрема вибори до Державної Думи, роботу парламенту, формування та діяльність політичних партій, громадських організацій, як «Просвіти», рішення влади, арешти, штрафи, які стосувалися українського національного руху. Також вітчизняна преса не забувала характеризувати російську владу зазначаючи про їх зловживання, підтримку російської церкви. Крім, цього було чимало повідомлень про дії національних меншин: поляків, євреїв, німців, татар.

Також в нашому дослідженні використано таке періодичне джерело, як «Украинский вестник». «Украинский вестник» – тижневик, який виходив у Санкт-Петербурзі із травня до вересня 1906 (№ 1-14). Тут починали публікувалися статті про депутатів з України, про події на Поділлі, про українську пресу, аграрні бунти, листи до депутатів.

«Хлібороб». Перша україномовна газета на Наддніпрянській Україні, що видавалась у місті Лубни (теперішній райцентр на Полтавщині) в листопаді-грудні 1905 р. В цьому виданні, що вийшло в кількості 5 номерів є інформація

про український селянський з'їзд, який мав відбутися в Києві та на який їхали селяни з усієї України [157].

Статистика. Цей вид джерел вирізняється тим, що створюється свідомо, із заздалегідь визначеною метою [127]. Найбільше джерельне значення мають матеріали загальних (демографічних) переписів населення Російської імперії з 1897 р. До статистичних джерел ми відносимо «Перший загальний перепис населення Російської імперії» за 1897 р. присвячений Подільській губернії. В ньому відображено чисельність, прихильність до мови та релігії, освіта населення губернії, що дозволило нам побачити чисельність українців та національних меншин на межі XIX і XX ст. [42].

Хрестоматії та збірники документів. Сюди ми відносимо працю «Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914)», де публікуються документи переважно з ділових архівів державних органів та установ, які безпосередньо чи опосередковано реагували на прояви українського руху в різних сферах: у початковій освіті, у громадському й літературному житті тощо [51].

В збірці документів та матеріалів «Українська суспільно-політична думка» відображено програми політичних партій, матеріали з'їздів, відгуки І. Франка та Д. Донцова про події на Поділлі під час революції та напередодні війни [52].

«Історія України: Хрестоматія» за редакцією В. Литвина містить низку документів про події революції, програми політичних партій та інформацію про дії царської влади по придушенню народних виступів [28].

Джерела особового походження. Ми використали працю В. Приходько «Під сонцем Поділля». Це спогади відомого земського діяча – подолянина Віктора Кіндратовича Приходька про розвиток українського громадсько-політичного і культурного життя на Поділлі у 1905-1920 рр. [45].

Український діяч М. Лозинський – український публіцист, політичний діяч, дипломат, правознавець, біографіст, літературознавець, перекладач, театральний критик, сучасник подій, які ми досліджували. У своїй праці

«Польська народова демократія» він через власний досвід описав діяльність та програму польських організацій національно-демократичного спрямування, а також порівняв польський і російський революційні рухи [30].

Підсумовуючи аналіз джерельної бази, наголосимо на тому, що всі із означених груп джерел, складають вагомий інформаційний потенціал теми дослідження. Це дозволяє зробити висновок про їх достатню повноту та репрезентативність для розкриття порушених у магістерській роботі проблем. Кожен із типів та видів джерел із притаманною саме їм джерельною специфікою достатньо вірогідно відображає факти, події і явища і дозволяє реконструювати механізм суспільного життя в Подільській губернії на початку ХХ ст. у висвітленні української преси.

1.3. Методологія дослідження

Методологічною основою дослідження є комплекс сучасних підходів, принципів і методів історичного пізнання. Їх поєднання спрямоване на всебічне та об'єктивне висвітлення подій, фактів і явищ, пов'язаних із вивчення суспільного життя в Подільській губернії на початку ХХ ст. у висвітленні української преси.

Магістерське дослідження базується на принципах історизму, об'єктивності, багатофакторності та плюралізму розгляду проблеми; системності, послідовності й логічності викладу; конкретності, науковості, комплексності, дотримання яких забезпечує неупередженість авторських оцінок. В сукупності це допомогло проаналізувати, оцінити історичні події російської революції та суспільно-політичні, соціально-економічні й духовно-культурні процеси серед населення Поділля достатньо об'єктивно і повно з врахуванням інтересів і завдань різних політичних сил і суспільних груп.

Принцип історизму, що потребує розгляду всіх історичних фактів, явищ і подій у відповідності з конкретно-історичними обставинами, в їх взаємозв'язку і взаємообумовленості дав змогу у динаміці простежити розвиток революції в Подільській губернії, виборчий процес до Державних Дум та висвітлення цього

в тогочасних українських ЗМІ. Принцип об'єктивності реалізувався через відмову від заангажованих та емоційно забарвлених оцінок, які сформували в радянську добу, щодо виборів до Думи. Принцип багатфакторності допоміг дослідити об'єктивні та суб'єктивні чинники, які впливали на появу та розвиток партійних організацій та їх діяльність на Поділлі, зміну політики влади щодо останніх. Системний, послідовний, логічний і комплексний підходи передбачають аналіз всієї сукупності джерел за проблематикою суспільного життя в Подільській губернії на початку ХХ ст. у висвітленні української преси, а також врахування різноманітних чинників, які в той час впливали на його розвиток та еволюцію. У поєднанні порівняльного та системного підходів охарактеризовано комплекс відмінностей між подіями, що відбувалися в Подільській та інших губерніях Правобережжя.

У дослідженні використано загальнонаукові, міждисциплінарні та історичні методи. Важливу роль у дослідженні відіграв метод класифікації. З його допомогою нам вдалося подати класифікацію політичних партій, які діяли на території на початку ХХ ст. на території Подільської губернії. Також історико-генетичний метод дозволив продемонструвати причинно-наслідкові зв'язки деяких політичних і суспільних явищ, зокрема формування політичних ідеологій партій та громадських організацій, які здійснювали діяльність на Поділлі. Кількісно-аналітичний метод застосовувався у визначенні чисельності організацій політичних партій і кількості їхніх членів на території Поділля. Історико-порівняльний метод застосований у дослідженні діяльності українських, російських, єврейських та польських політичних партій, специфіці регіональних особливостей у суспільно-політичному житті національних меншин у Подільській губернії. Історико-типологічний метод у поєднанні з застосуванням загальнонаукових методів посприяв узагальненню діяльності окремих політичних партій, громадських організацій, державних установ у висвітленні матеріалів преси. Проблемно-хронологічний метод дозволив дослідити події і явища у хронологічній послідовності та тісному взаємозв'язку. Цей метод використаний при структурному оформленні роботи,

в результаті якого її розділи мають чітку хронологічну послідовність. Цілісність і комплексність дослідження забезпечені за допомогою історико-системного методу. Отже, методологія дослідження дає нам можливість комплексно розглянути перипетії суспільного життя в Подільській губернії на початку XX ст. у висвітленні української преси.

Висновки до Розділу 1

Проаналізувавши історіографію, джерела та методологію проблеми, можна зробити висновок, що вказана тема отримала певне опрацювання в працях українських і зарубіжних вчених, але все ж залишається значна частина проблем, які потребують розгляду в контексті її вивчення на основі матеріалів преси. Також варто зазначити, що тема «Суспільне життя Подільської губернії в 1905-1907 рр.» ще не розглядалася комплексно в історичній науці.

Тобто, наукова спадщина у сфері досліджень суспільного життя в Подільській губернії на початку XX ст. у висвітленні української преси характеризується фрагментарністю, і, тим більше, відсутністю спеціальних та загальних праць на цю тему. В той же час масив доступних джерел та вказаних методологічних підходів, принципів і методів історичного пізнання уможливорює виконання кваліфікаційної праці з зазначеної теми на належному емпіричному й теоретичному рівні.

Розділ 2. Українські газети та журнали про суспільне життя подільської губернії в 1905 році

2.1. Подільська губернія: загальна характеристика регіону

Подільська губернія утворилася після другого поділу Речі Посполитої (1793 р.), в результаті якого Східне Поділля перейшло під владу Російської імперії. Губернія утворена згідно з указом імператора Павла I від 12 грудня 1796 р. До губернії увійшли повіти ліквідованих Подільського намісництва, Брацлавського намісництва та Вознесенського намісництва. Остаточні межі губернії та її поділ на повіти усталилися у 1804 [113]. Вона займала південно-західну прикордонну частину Європейської частини Російської імперії й входила до складу західних губерній держави. Внаслідок проведених адміністративно-територіальних реформ (1795 р., 1797 р., 1802 р., 1804 р.) остаточно сформувалася територія губернії, загальна площа якої становила 36 198 квадратних верств з населенням (станом на 1897 р.) 3 018 299 осіб [39, с.7].

Губернія межувала на заході з австрійською провінцією Галичина, тут проходив 350-кілометровий кордон з Австро-Угорською імперією [42, с.ІІІ], з іншої сторони – з російськими губерніями: Волинською, Київською, Херсонською і Бессарабською. Діловодство аж до 1833 велося водночас із російською-польською мовою. У 1832–1914 рр. Подільська губернія входила до Київського генерал-губернаторства [13]. Суспільно-політичне життя Подільської губернії, як і всієї Правобережної України, перебувало під посиленням контролем самодержавства. Це значною мірою пояснюється впливом польського чинника та прикордонним географічним розташуванням регіону [147, с.45].

Губернія від кінця XVIII ст. і до початку XX ст. складалася з 12 повітів: Балтського, Брацлавського, Вінницького, Гайсинського, Кам'янецького, Летичівського, Літинського, Могилівського, Ольгопільського, Проскурівського, Ушицького, Ямпільського. Центром губернії був Кам'янець-Подільськ (нині – м. Кам'янець-Подільський), на початку Першої світової війни фактичним центром стала Вінниця [113]. До їхнього складу входили 18 міст (12 повітових і

6 заштатних), 121 містечко та 2028 сіл [147, с.45]. За переписом 1897 в Подільській губернії було 7207 населених пунктів, у т. ч. 17 міст і 120 містечок [113].

Як зауважує київська дослідниця В. Шандра, «міста і містечка Південно-Західного краю, і Поділля зокрема суттєво різнилися від російських міст, за обставинами виникнення, зайнятістю їх жителів і етнічною та релігійною диференціацією, відповідно – і організацією міської влади» [131, с.102]. Така ситуація впливала на особливості розвитку цього регіону.

Особливістю економічного стану українських губерній імперії був нерівномірний розвиток регіонів. Якщо південь і схід порівняно швидко переходили на капіталістичні рейки й доволі бурхливо розвивали промислове виробництво, то в південно-західному регіоні переважав головним чином аграрний сектор економіки. Подільська губернія, яка ще з 30-х рр. XIX ст. входила до складу Київського генерал-губернаторства або Південно-Західного краю Росії, завдяки своїм природнім ресурсам залишалася переважно сільськогосподарським регіоном, що й обумовлювало заняття населення [147, с.46].

Найбільшу частку населення Поділля складали українські селяни, які здебільшого не були активними учасниками суспільно-політичного руху, світогляд яких відрізнявся «аграрно-традиційним світобаченням». Це пояснюється, насамперед, їхньою «зав'язаністю» на життя громади, неосвіченістю та недостатністю інформації про життя в країні. Але, незважаючи на це, саме селяни потрапляли в орбіту агітаційно-пропагандистської діяльності таких політичних партій, як СРН, ПСР, РСДРП, анархісти, РУП-УСДРП та ін. [147, с.46].

Станом на 1 січня 1902 р. у краї проживало 2 269 689 селян (247 982 домогосподарств). Вони користувалися 1 773 494 дес. надільної землі, зокрема 1 424 152 дес. орної. У власності селян знаходилося також 98 625 дес., які були придбані ними після реформи 1861 р. (у тому числі 95 671 дес. за фінансової допомоги місцевого відділення Селянського поземельного банку). За 1901 р.

подільські селяни придбали 15 307 дес. землі. Середня ціна однієї десятини становила 210 руб. Для прикладу, річна заробітна плата селянина у той час складала приблизно 120 руб. [147, с.48]. В 1905 р. поміщикам належало 35,8 % земельної площі. 78 % селянських господарств були безземельними і малоземельними [113].

Важливою галуззю сільського господарства краю було також тваринництво. Зокрема, у 1886 р. на Поділлі було 2 488 708 голів худоби серед якої 470 264 голів коней, 625 035 великої рогатої худоби, 788 588 простих овець, 44 236 тонкорунних овець, 518 880 свиней і 14 334 кіз. Поряд з головними галузями сільського господарства, землеробством та тваринництвом, у краї розвивалося також бджільництво, виноградарство й виноробство, садівництво і городництво та ін. [147, с.50].

Отже, розвиток економіки Подільської губернії визначало, перш за все, сільськогосподарське виробництво. Але наприкінці XVIII – на початку XIX ст. там почали з'являтися фабрики і заводи [133, с.126]. На початку XX ст. на території Подільської губернії зростала кількість промислових підприємств, зокрема заводи і фабрики, і робітників, котрі на них працювали. Попри індустріальну назву, здебільшого це були підприємства ремісничі та мануфактурні. Так, у 1901 р. на 5197 закладах працювало 32,5 тис. робітників. Зростання їх чисельності відбувалося знову ж таки за рахунок цукрових та борошномельних заводів, які на початку XX ст. стали повністю домінувати у промисловому виробництві. У першому десятилітті XX ст. у найбільшому місті краю – Кам'янці-Подільському – налічувалося 28 промислових підприємств, на яких працювало 200 робітників [133, с.139]. Останні були активними учасниками суспільно-політичного руху. Інтенсивну агітаційно-пропагандистську діяльність серед робітників проводили такі політичні партії як РСДРП, ПСР, анархісти, Бунд, «Поалей Ціон» та ін. У краю протягом 1901 р. діяло 5 197 «фабрик» і «заводів» (32 501 робітників), у 1902 р. – 5 287 (34 053), а в 1903 р. – 5328 (36 468) [147, с.51].

Значного розвитку на Поділлі набули ремесла. Саме ремісники були активними учасниками суспільно-політичного життя краю. Вони створювали різноманітні профспілкові об'єднання, серед яких активну роботу проводили осередки РСДРП, ПСР, Бунд та різноманітні сіоністські організації («Поалей Ціон», СЄРП, ССРП). У 1901 р. на території Подільської губернії працювало 79 207 ремісників, у 1902 р. – 84 432, а в 1903 – 88 444 [147, с.53].

Важливим фактором, який впливав на генезис суспільного життя Поділля виступала його національна структура. Вона створювалася в умовах, коли царський уряд послідовно проводив політику русифікації національних окраїн імперії [147, с.57]. Така багатоетнічність населення, неоднорідність його соціальної структури впливали на рівень і характер культурної наповнюваності міського провінційного простору Правобережної України загалом і Поділля зокрема [131, с.31]. За даними всеросійського перепису населення 1897 р. на території Подільської губернії проживало 3 018 299 осіб. Серед них найчисельнішу групу складали українці – 2 442 819 осіб (80,9% від усіх жителів краю). Потім йшли євреї – 369 306 (12,2%), росіяни – 98 984 (3,3%) і поляки – 69 156 (2,3%) [42, с. 98-101; 137, с.57]. Саме представники зазначених чисельних національних груп брали найактивнішу участь у діяльності політичних партій та спілок.

Отже, Подільська губернія утворилася в результаті поділів Речі Посполитої та імператорських указів. В складі регіону було багато українських селян, але також певний відсоток складала польська і російська інтелігенція та дворянство, єврейський пролетаріат, невелику частку складали буржуа та підприємці. У зв'язку з таким складом населення Подільська губернія була аграрною за своїм економічним укладом. Вважаємо, що це мало вплив на розвиток урбанізаційних процесів, низький рівень сільського господарства та промислового виробництва в краї, які хоча виявляли стійку тенденцію до зростання, але все ж стримувалися невирішеністю суспільно-політичних питань.

2.2. Генеза українського національного руху у 1905 році за матеріалами української преси

Характеризуючи пресу як культурний продукт «друкованого капіталізму», Б. Андерсон, американський політолог, професор Корнуельського університету, надавав їй значення в конструюванні важливого соціального механізму, дією якого можна пояснити утворення національних спільнот, розселених на чималому просторі, до того ж об'єднаних як публіка ще й корисливістю видавців [130, с.346]. У нашому ж дослідженні українська газетна періодика була безпосередньо задіяна у висвітленні суспільного життя мешканців Подільської губернії на початку ХХ ст.

Перші намагання українців втілити в життя ідею заснування української преси в ХІХ ст. не увінчалися успіхом, зіштовхнувшись із згубною щодо українства політикою російського царату [108, с.38]. Так, цензура відхиляла будь-які прохання про заснування газет чи журналів, які надсилали українські ліберальні партії. Робилися й спроби налагодити випуск безпартійних часописів. Загалом лише напередодні 1905 р. було відхилено 22 клопотання про дозвіл на вихід українськомовних видань [103].

А тому, за підрахунками дослідника Н. Сидоренко, на перше десятиліття ХХ ст. співвідношення російськомовних і україномовних періодичних видань на Правобережжі виглядало таким чином: у Києві і Київській губернії – понад 800 і 95 відповідно, Подільській губернії – 113 і 3, Волинській губернії – 107 і 3 [108, с.39]. В 1906 році українською мовою виходило 70 органів, з яких на Наддніпрянщині – 18, Наддністрянщині – 41 та поза межами України – 11 органів; з 18 органів газет було – 7 та журналів – 11. Територіально ці органи розподілялися так: Київ – 6 видань, Харків – 3, Одеса – 2, Катеринослав – 2, Хотин – 2, Полтава – 1, Могилів на Поділлі – 2 [91].

Тематика тогочасної преси – це події українського життя. Не могла оминути преса й подій революції 1905-1907 рр. в Україні, зокрема, її першого етапу – піднесення (січень-жовтень 1905 р.) [118]. Джерела засвідчують, що український національно-визвольний рух у Подільській губернії не вирізнявся

масовістю, особливо серед робітників, які складались переважно із представників єврейської меншини, або зрусифікованих українських селян [145, с.373]. Центром революційної боротьби на Поділлі стало село. Тут, у січні-лютому 1905 р. із самовільних порубок лісів розпочався селянський рух [147, с.92]. Поява масового аграрного руху і селянських організацій у цей період на Правобережжі викликала стурбованість місцевої адміністрації [149, с.321].

Подільський губернатор О. Ейлер зазначав, що селянський рух виникає на «ґрунті фантастичних суджень про безкарність відібрання земель про дозволеність користування чужими лісами». Пізніше він змінив думку і з'ясував, що основною причиною було важке економічне становище селян зумовлене малоземеллям, високими цінами на землю і т.д. [149, с.322]. Також звіт подільського губернатора за 1905 р. повідомляє, що «на початку січня серед селян прикордонних повітів з'явилися у великій кількості на місцевому малоросійському нарідччї брошури під назвою «Страйк і бойкот», що були видані в Галичині у Львові, в яких доводилася необхідність мирних страйків у боротьбі за свої права» [136, с.69]. Вказав у своєму звіті подільський губернатор і на наслідки поширення брошур з Галичини та на дії влади для придушення селянських виступів у прикордонних повітах [28, с.490-491]. «16 лютого вперше застрайкували два села Ушицького повіту, а потім страйк швидко поширився по двох прикордонних повітах – Кам'янецькому та Проскурівському, що охопив усі селища майже одночасно [136, с.69].

Найвищий подільський чиновник писав в травні 1905 р., що наприкінці березня і в першій половині квітня цього року майже одночасно в багатьох поселеннях (110) (а за даними дослідника С. Ткача – 140) [147, с.92] Кам'янецького, Проскурівського та Ушицького повітів сталися селянські заворушення [28, с.490]. Так за даними А. Зекцера у березні заворушення починаються на Ушиччині, де в м. Солобківцях селяни на сході склали приговор про мінімальні ціни за роботу в поміщиків та орендарів як своїм, так і стороннім людям. Першої половини березня по всій Ярмолинецькій вол.

(Проскурівщина) складали подібні приговори. За кілька днів селяни вигнали з економії робітників, вимагаючи підвищити поденну платню до 75 коп. на день [90, с.23]. Загалом на Поділлі відбулося 475 селянських страйків та виступів проти поміщиків та управителів маєтків, які до 90 відсотків були поляками. Селяни нападали на панські садиби, розбирали збіжжя комор, здійснювали масові порубки у поміщицьких лісах, захоплювали пасовища, а під час страйків домагалися виконання економічних вимог [121, с.129].

Результатом селянських заворушень стало те, що навесні 1905 р. у Подільській губернії почали виникати революційні селянські комітети. На кінець року страйкарі утворили 19 таких комітетів. Указана організованість селянських виступів відбувалася під впливом політичних партій [147, с.92].

Крім селян незадоволення виявляла й інтелігенція. Духовенство вимагало відновлення виборного патріарха замість церковного синоду. Активною силою в революції виступило студентство, адже повернення університетам права внутрішньої автономії перетворило їх на центри опозиції і справжні «острови» свободи слова [118]. Центром цих соціальних верств слугувала Подільська духовна семінарія в Кам'янці-Подільському. Це пояснюється тим, що в гімназіях і училищах міста здобували освіту переважно діти міщан, дворян, чиновників та інших верств населення, вихованих на засадах російської культури. Натомість у духовній семінарії навчалися переважно вихідці із українських сіл, які потенційно складали соціальну базу національного руху [145, с.373].

Одним із чинників, що сприяв активізації національно-свідомих учнів, стала поява в семінарії у 1901-1902 рр. представників українського руху. Саме тут, на початку XX ст., працював помічником інспектора В. Чехівський – відомий діяч РУП-УСДРП, майбутній голова уряду УНР доби Директорії. Під керівництвом В. Чехівського національно свідомі старшокурсники-семінаристи під впливом прочитаних заборонених українських книг залучалися до конкретної українознавчої праці [148, с.67]. В. Чехівський разом з першими національно-свідомими семінаристами Г. Степуною та П. Богацьким (пізніше

його брата Д. Богацького затримали як пропагандиста РУП, під час розповсюдження в с. Чорна Кам'янецького повіту прокламації цієї партії «До робітників») проводив агітацію серед семінаристів [145, с.373].

Під впливом революційних подій, 17 жовтня 1905 р., цар підписав Маніфест, що започатковував демократичні права і свободи – свободу слова, зібрань, організацій. Цим же документом Дума з дорадчого органу перетворювалася на законодавчий. Слідом за цим імператор проголосив амністію політичним в'язням [118]. Не пройшла повз пильний погляд лібералізації також і галузь цензурної політики. Так, 24 листопада 1905 р. «Тимчасовими правилами про друк» відмінено урядову цензуру. Революція 1905-1907 рр. дала поштовх для завершення урядової політики заборони української мови. Закони 1863 і 1876 рр. фактично втрачали чинність [108, с.39].

Послаблення в сфері преси безумовно мали значний вплив на розгортання українського національного руху в Подільській губернії, що сприяло подальшому створенню національних партій. Українські партії можна поділити на три групи. Перша охоплювала політичні партії соціал-демократичного напрямку. До неї належала революційна українська партія (РУП), створена 11 лютого 1900 р. в Харкові. Спочатку вона не мала чітких ідейних засад, але поступово еволюціонувала у соціал-демократичному напрямку [151, с.19]. Цей процес завершився в період революції 1905-1907 рр., коли відбувся другий з'їзд партії (грудень 1905 р.), вона була перейменована в Українську соціал-демократичну робітничу партію (УСДРП) [52, с.153].

До другої групи належать національно-ліберальні партії: Українська демократична партія, Українська радикальна партія, які наприкінці 1905 р. об'єдналися в Українську демократично – радикальну партію. До третьої групи належить націоналістична Українська народна партія (УНП) (1902) лідером якої був М. Міхновський [151, с.19].

На Поділлі українські політичні партії були представлені набагато слабше, ніж польські та російські [73, с.40]. Так, РУП–УСДРП, «Спілка», УНП,

УДП, УРП ще упродовж 1905 р., коли лише формувалися підходи до російської виборчої системи, виявили бажання стати виразниками інтересів українського суспільства у вищому законодавчому органі Російської імперії [164, с.191]. Як зазначало видання «Громадська думка» у середовищі УДП, УРП (а після їхнього об'єднання і УДРП) також вирували гострі дискусії з приводу ставлення до I Державної Думи. Врешті-решт перемогла прагматична точка зору у напрямі відмови від бойкоту виборів й бажання використати законодавчий орган для артикуляції українських вимог. У той же час, така думська тактика українських демократів не знайшла підтримки з боку інших українських партій – соціал-демократів та есерів [13, с.1-2].

Питання про злиття УДП і УРП неодноразово порушувалося на з'їздах обох партій упродовж другої половини 1905 р.^о [140, с.17]. Наприкінці 1905 р. в результаті об'єднання УДП й УРП з'явилася УДРП. Визнаними лідерами цієї партії стали В. Грінченко, С. Єфремов, М. Левицький, Ф. Матушевський, В. Науменко, Є. Чикаленко. Центральним пунктом програми нової партії проголошувалося знищення абсолютизму й утвердження конституційного ладу в імперії [108, с.75]. С. Єфремов вважав, що обидві партії «мали багато спільного». Але програма створеної УДРП стала компромісом «між досить не однаковими елементами» [98, с.172]. Зокрема, партія бачила майбутнє Росії, «як федерації рівноправних автономних національно-територіальних одиниць». Її програма була викладена в «Літературно-науковому віснику» в квітні 1906 р. [52, с.147].

Також початок революції 1905-1907 рр. ознаменувався підвищенням політичної активності РУП, яка організовувала страйки селян та сільськогосподарських робітників, які відбувалися навесні та влітку 1905 р. на Правобережжі [142, с.259]. У травні-серпні 1905 р. активізувалися вінницькі рупівці, які основну увагу в роботі звертали на село, зважаючи на чисельність українських робітників у містах. Свою діяльність вони поширювали на такі населені пункти Вінницького повіту як містечко Станіславчик, села Сокиринці, Хижинці, Стрижевська Слобідка та ін. [145, с.374].

Ще одним осередком діяльності РУП на Поділлі було містечко Муровані Курилівці Ушицького повіту. Тут, упродовж березня – червня 1905 р., діяла рупівська група, що підпорядковувалася Київській вільній громаді партії. Члени цієї організації займалися агітацією та поширенням нелегальної літератури в таких населених пунктах Ушицького повіту, як містечко Муровані Курилівці, м. Вербівець, села Гірчична, Житники, Петримани та ін. [147, с.101].

У вересні 1905 р. поліції вдалося заарештувати 11 працівників друкарні РУП у Києві. Низка арештів діячів партії, які відбулися після цього в Харкові, Вінниці, Києві та інших містах, значною мірою паралізувала діяльність партії [142, с.259].

Згадана вище РУП під час Першої російської революції входила до створених коаліційних комітетів, які складалися з представників російських та єврейських соціалістичних партій. Еволюція партії в бік соціал-демократії привела її до зміни свого політичного обличчя і формування нового політичного об'єднання – УСДРП. З-поміж українських національних партій УСДРП була під час революції 1905-1907 рр. найпопулярнішою серед селян. Агітаційно-пропагандистська і організаторська робота на селі здійснювалася через організацію мітингів, утворення комітетів партії та скликання зборів сільських агітаторів. Окремі спроби агітації УСДРП робила і на Поділлі [142, с.260].

Так, агітатори партії працювали в містечку Кагарлик Київської губернії, у м. Смотрич Кам'янецького повіту, інших містах України. Українські соціал-демократи очолювали боротьбу за безпосередні нагальні потреби селян і цим завойовували собі авторитет [142, с.260].

У жовтні-грудні 1905 р. велику активність виявляла Кам'янець-Подільська організація українських соціал-демократів. Її керівником був дільничний лікар м-ка Смотрич П. Блонський. Він проводив агітацію серед селян Кам'янецького повіту, а також виборів до Державних Дум у Подільській губернії, створив організацію ВСС у с. Черче цього ж повіту. Але найяскравіше агітаційна діяльність Блонського виявилася на передвиборному зібранні 24

листопада 1905 р. у Кам'янці-Подільському. Він зачитав програму вимог, складену ним самим. Першим пунктом цієї програми була вимога прямого виборчого права в Державну Думу (Установчі збори). За свідченням «Киевских откликов», «промова лікаря Блонського, виголошена малоросійською мовою, справила на селян приголомшливий вплив і викликала гучні оплески від сільських громад Кам'янецького повіту на передвиборній раді в Кам'янці-Подільському 24 листопада 1905 року» [150, с.340].

На основі організацій Всеросійського селянського союзу (ВСС) – (масової безпартійної організації селянства), які діяли в Україні у роки Першої російської революції, наприкінці 1905 р. розгорнулася робота із скликання Українського селянського з'їзду та утворення Української селянської спілки (УСС) в Києві [154, с.348]. Дату Всеукраїнського з'їзду в Києві було призначено на грудень 1905 р. На з'їзд планувалося прислати селян з усіх губерній України, в тому числі й Подільської [54, с.3.]. Але спочатку з'їзд перенесли [26, с.4], а пізніше він так і не відбувся, через арешт його організаторів [154, с.351].

Незважаючи на цю невдачу наприкінці року у селах Голяки, Мала Жмеринка, Станіславчик, Сутиски, Уладівка Вінницького повіту розповсюджувалися видання Спілки газета «Правда» й додатки до неї «Листок правди» та листівка «Мужицький приговор». В останній йшлося про важке становище селянства, а також про необхідність збройного повстання проти уряду з метою повалення чинного ладу та скликання Установчих зборів [147, с.109].

Діяльність організації простежувалась також і в Балтському повіті. Так, в одному із перлюстрованих листів йшлося про існування тут організації Спілки, хоча позиції її були досить слабкими. У жовтні спілчанські прокламації поширювали також у Гайсинському повіті [147, с.109].

Що ж до масового представництва українських політичних партій у періодичній пресі, то до 1905 р. його фактично не було. Партіям не вдавалося налагодити постійний випуск своїх часописів: на перепоні стояли урядові

заборони. «Репресії проти українства, – зазначав В. Дорошенко, – стають на порядку деннім, сиплячися день за днем ніби з рогу достатку, набираючи характеру послідовної системи в міру того, як міжнародний горизонт почали вкривати зловісні хмари». Звичним явищем стали переслідування за належність до українських товариств, за передплачування українських часописів, за розмови українською мовою на службі тощо. За таких умов діяльність українських партій ставала неможливою [103].

Отже, український національний рух в Україні загалом та на Поділлі зокрема на початку XX ст. активно розвивався. Якщо спочатку це проявлялося в організації перших партій, гуртків, написанні програм, то в 1905 р., з розгортанням революції, почали з'являтися нечисленні періодичні видання, а також відбувалася подальша диференціація партійних організацій. Саме вони стали тими паростками світла, які дали можливість українцям краще зрозуміти своє історичне минуле та побачити шлях для майбутнього. На той час він полягав через вибори до Державної Думи. І хоча не всі партії підтримували вибори, але все ж їх діяльність, в тому числі на подільських теренах, сприяла посиленню національної свідомості українського населення губернії.

2.3. Російські, польські та єврейські політичні організації в губернії у висвітленні українських видань

На початку XX ст. на Поділлі посилюється та активізуються громадсько-політичні рухи росіян, євреїв та поляків. Особливості політичного становища та соціально-економічного розвитку українських земель у складі Російської імперії обумовили специфіку формування й діяльності політичних партій зазначених національних меншин.

Серед російських політичних партій на Поділлі найбільший вплив мали партії соціалістичного спрямування [150, с.336]. Зокрема, це Російська соціал-демократична робітнича партія (РСДРП), яка утворилась у 1898 р. та Партії соціалістів-революціонерів, що виникла восени 1901 р. внаслідок «злиття союзу

соціалістів-революціонерів з партією соціалістів-революціонерів». Саме вони були найбільш потужними радикальними політичними організаціями. До революційного напрямку належали також нечисленні організації анархістів [151, с.18].

Другу групу склали представники ліберальної течії в російському суспільно-політичному русі. Основними їх представниками стали: партія кадетів – «Конституційно-демократична партія», що організаційно оформилась в жовтні 1905 р. та октябристів «Союз 17 октября» – в листопаді 1905 р. – лютому 1906 р.». Третьою групою стали консервативно-монархічні партії: «Союз русского народа» (СРН) офіційно був створений 8 листопада 1905 р., «Союз русских людей», що утворився 1 квітня 1905 р.», Російська монархічна партія, створена 24 квітня цього ж року та декілька інших партій та спілок [151, с.19].

Вибори до Державної Думи активізували діяльність усіх політичних сил Російської імперії і розділили всі політичні партії на дві великі групи: тих, що підтримували скликання Думи, і тих, що були противниками виборів. До останніх належала РСДРП. Друкований орган партії газета «Пролетарий» пояснювала причини бойкоту небажанням відволікати увагу мас від повстання «проповідуванням тактики найменшого зла у вигляді найбільш ліберального складу Державної Думи» [147, с.118].

Найчисельніші осередки партії діяли в Кам'янці-Подільському і Вінниці та нараховували приблизно по 500 членів. Вони були меншовицького спрямування і зосереджували свою діяльність на зриві виборів [150, с.337]. Також, за даними дослідника О. Федькова, організації російських соціал-демократів, крім зазначених населених пунктів, діяли ще в шести повітових центрах [153, с.52].

РСДРП та інші партії в своїх політичних програмах відводили важливе місце аграрному питанню. Для його вирішення передбачалося створення селянських організацій. Вони почали утворюватися в березні 1905 р. До кінця місяці діяло не менше 12 селянських комітетів. В кінці квітня царський

чиновник вказував, що покращилась «організація селянських уповноважених по спостереженню за недопущенням виконання робіт по економіях» [155, с.14].

Основними формами діяльності партії була усна агітація та поширення прокламацій. Так вінницькі соціал-демократи поширювали прокламацію «Селяни і царський уряд», де критикувався маніфест від 17 жовтня та селяни закликали до боротьби [153, с.9]. Також Вінницька організація РСДРП випустила спеціальну листівку під назвою «Бойкотуйте Державну Думу» [150, с.337]. Випадки поширення таких прокламацій РСДРП зафіксовані у містах Літині, Хмільнику. Новій Ушиці, селах Антонівці, Іванківці, Рудка Ушицького повіту, містечках Тульчин та Холодов і селах Грабівці і Кірнасівка Брацлавського повіту [150, с.337].

У 1905 р. російські марксистки активно поширювали листівки і газети. Цього вдавалося досягати завдяки близькості до кордону звідки соціал-демократи постачали свою пресу. Агітаційна література, зокрема, газета «Іскра», транспортувалася з Австро-Угорщини в Росію через Теофіполь, а з 1903 р. Кам'янець-Подільський. Всього через Поділля було переправлено понад 100 пудів такої літератури, а через Кам'янець-Подільський – 60 пудів [78]. Поліція намагалася протидіяти російським соціалістам та транспортуванню ними агітаційної літератури з Австро-Угорщини. В кінці 1905 р. відбулись численні арешти працівників транспортної контори «Наdejда» в кількох населених пунктах Подільської губернії (зокрема в Кам'янці-Подільському та Проскурові). Серед арештованих виявили реального організатора контрабанди через «Надежду» – ним виявився працівник Проскурівського відділення контори Ш. Хаїс [158, с.221].

Отже, російська РСРДР активно агітувала на території Поділля. До основних видів діяльності цієї політсили в умовах протидії царської влади та не бажання брати участь у виборах була агітації та пояснення основних принципів дій партії.

Активну власну діяльність у Кам'янці-Подільському з кінця 1902 р. розгорнула й Партія соціалістів-революціонерів. Зокрема, наприкінці того ж

року ПСР утворила в місті діюче бюро з транспортування революційної літератури [158, с. 220; 81, с. 40]. Під час неодноразового перевезення політичної контрабанди з прикордонних сіл Подільської губернії до міста жандарми простежили та виявили склад, де вона зберігалася [147, с.99].

Унаслідок лібералізації суспільного життя після 17 жовтня 1905 р. почали виникати перші в Росії політичні партії ліберальної орієнтації – Конституційно-демократична партія, Партія народної свободи та «Союз 17 октября» [118]. Серед партій ліберального спрямування найбільшу активність на Поділлі виявляла Конституційно-демократична партія [80, с.66].

Перша організація кадетів у Подільській губернії утворилася в листопаді 1905 р. у м. Могилеві-Подільському. Незабаром були утворені повітові комітети у містах Ямполі і Новій Ушиці, а також сільський комітет у с. Бушинка [73, с.46] та і с. Вушниці [80, с.66]. Навесні 1906 р. у Могилівському комітеті нараховувалося 106 членів, а влітку в губернії вже було 200 діячів партії [140, с.341]. У статуті Могилівського комітету передбачалося проведення своїх кандидатів до Державної Думи та звітування про результати перед зборами членів партії [73, с.46].

Газета «Громадська думка» повідомляла, що для вироблення тактики боротьби на виборах 1 січня 1906 р. конституційні демократи провели з'їзд партії. Його учасники ознайомилися з численними фактами переслідування владою опозиційних партій, зокрема й кадетів. У зв'язку з цим прийняли рішення повідомляти ЦК партії про всі порушення законності виборчого процесу органами державної влади [24, с.3].

Восени 1906 р. розпочався процес створення регіональних організацій. В Україні вони були створені в Київській, Харківській, Херсонській, Полтавській, Катеринославській губерніях, а Київський обласний комітет кадетської партії поширював свою діяльність на Київську, Волинську та Подільську губернії. Кадети в національних регіонах нерідко співпрацювали з місцевими партіями. На Україні – з Конституційно-демократичною польською партією (конституційно-демократична Польська народна партія України, Волині та

Подолії, була заснована в 1906 р. в Києві), Союзом досягнення рівноправ'я євреїв, Єврейською позапартійною організацією, Українською демократично-радикальною партією та ін. Але не тільки кадети впливали на ці партії. Таке співробітництво об'єктивно сприяло поширенню серед кадетів ідеї автономії України та необхідності запровадження української мови [151, с.26].

Однією з впливових радикальних течій російського етносу був анархізм. Перші організації виникли у мм. Білосток Гродненської та Ніжин Чернігівської губерній. До кінця 1903 р. функціонувало 12 організацій, а на 1906-1907 рр. 255 організацій у 180 містах. Основними центрами анархізму в Україні були мм. Катеринослав і Одеса, а меншими мм. Житомир, Кам'янець-Подільський та Київ. Щодо чисельності, то на 1905-1907 рр. партії анархістського напрямку налічували 5,5 тис. осіб [151, с.23-24]. Великого масштабу набула діяльність селянських груп анархістів-комуністів у Подільській губернії, зокрема, у Балтському повіті. Їх центром були м-ко Богопіль Подільської, м-ко Ольвіопіль Катеринославської та с. Голта Херсонської губерній [146, с.116].

Наприкінці 1905 р. розпочали свою діяльність організації консервативно-монархічних партій. 15 листопада у м. Балті утворився перший у губернії відділ «Союза русского народа» [147, с.114]. Членами Союзу могли бути «лише природні росіяни обох статей, всіх статків і станів». Але все ж у «іногородців» був шанс стати членами СРН за особливі заслуги перед самодержавством [119, с.103]. Його керівником став місцевий предводитель дворян С. Воеводський. Вони розповсюджували серед місцевих жителів брошури СРН «Амнистию, полную амнистию, долой смертную казнь», «Горит Россия», «Крестьяне», «Речь раввина к своим единоплеменникам» та ін. Станом на кінець року це був єдиний чорносотенний відділ партії у Подільській губернії [147, с.114].

Отже, російські суспільно-політичні організації представляли собою весь політичний спектр та активно боролися за симпатії виборців. На 1905 р. перевагу мали соціалістичні та ліберальні сили, а далі значного розвитку набули і консервативні партії, які будували свої програми на ненависті до українців, євреїв та поляків.

На початку XX ст. досягнув високого рівня мобілізації і польський національний рух. Поляки намагалися використати загострення суспільних протиріч, зростання ліберальних настроїв у середовищі поміщиків, буржуазії та інтелігенції, а також воєнні невдачі Японської кампанії 1904 р. для відновлення власної державності [130 с.84]. Нового характеру набув польський рух на українських землях під час революції 1905-1907 рр. у Росії [94, с.106]. Представники польської людності та політичний провід брали участь у масових демонстраціях, мітингах, страйках та інших формах спротиву царизму. З початком революції поляки активно включилися в її розгортання. Зокрема, 3-4 квітня 1905 р. понад 400 селян містечка Городка та с. Сирватинці Кам'янецького повіту Подільської губернії влаштували страйк за свої права та підвищення зарплати проти місцевої економії польського землевласника [121, с.129].

Але щоб цього досягти необхідно було діяти за організаційної діяльності політичних партій. Останні мали всі суспільно-політичні напрямки, притаманні загальному польському рухові в усіх розділених польських землях – консервативний, націоналістичний та соціалістичний [62, с.22]. Їх ще також можна умовно поділити на три групи за соціальними верствами, які їх представляли: буржуазні, дрібнобуржуазні та соціалістичні партії. До буржуазних належали партія «реалістів» (угодовців) (realistow), «народових демократів» (narodowych demokratow), «прогресивних демократів» (postepowych demokratow). Дрібнопоміщицькі інтереси виражала християнська демократія. Соціалістичні партії були представлені двома головними – ППС – Польська партія соціалістична (Polska partia socjalistyczna – PPS) та Соціал-демократією Королівства Польського і Литви (Socjal-demokratia Krolestwa Polskiego i Litwy). Крім того, до цього напрямку належали: Польська робітнича соціалістична партія, Польська соціалістична партія «Пролетаріат» [63, с.104].

Польський консерватизм виявлявся в т. зв. «крайовстві» польської шляхти, яка обстоювала політичну легальність і місцевий патріотизм. Консервативні настрої та «крайовство» були поширені серед польських

поміщиків [72, с.34]. В Україні представники угодової течії консервативного напрямку утворили організації Зжешене (Zrzeszenie) і Політичне кресове товариство (Towarzystwo Kresowe Polityczne). Обидва товариства були ідейно близькими і ставили своїм завданням пробудження суспільної свідомості і підтримку національної культури [63, с.105].

Політична організація Зжешене була зареєстрована в Києві наприкінці 1904 р. і поширювала свою діяльність на Правобережну Україну. До неї входили переважно землевласники, зокрема такі відомі поміщики, промисловці, громадські діячі як граф В. Грохольський, С. Хорватт, В. Єловицький, Й. Анджейовський та інші. У 1905 р. «Зжешене» прийняло виразно оформлену політичну програму, у якій зазначалось, що організація усіма силами буде боротись з соціалізмом, захищати клір і проводити національну політику [63, с.105].

У Політичному кресовому товаристві, що виникло на початку 1905 р. переважали представники професійної інтелігенції. Основним стало положення програми про «культурну автономію», що означало створення таких політичних умов, які б надавали польському населенню в Україні не контрольовану владою свободу національно-культурного розвитку [63, с.106].

Крім цього до цього напрямку можна віднести Польську партію крайову. Більш активним, спекторально ширшим і різноманітнішим громадсько-політичний рух поляків у великих містах, де польська громада була організованою і національно свідомою. На Правобережній Україні участь у діяльності польських політичних партій, громадських рухах та акціях брали переважно землевласники та інтелігенція, на Сході і Півдні України – інтелігенція та робітники [62, с.22].

Під час Першої російської революції здійснювалися спроби зближення між консервативною польською та російською громадськістю: у 1905 р. у Києві постало польське відділення кадетської партії – «Polskie stronnictwo konstytucyjono-demokratyczne Ukrainy» [71, с.35]. А наприкінці 1905 р.

більшість членів Кресового товариства політичного увійшли до складу існуючих політичних партій, переважно кадетів [63, с.106].

Вже 2 грудня 1905 р. була поширена в губерніях України «Відозва Польської конституційно-демократичної партії України, Волині і Поділля» [121, с.124]. Також польські землевласники України в своїй програмі ратували за запровадження загальних виборів; чиншовиків, вони віднесли до «маси сільського населення», яку належить наділити землею за рахунок держави, двірцевих маєтностей і яка сміливість! – поміщицьких володінь «шляхом справедливого відшкодування державою» [64, с.282]. А тому поляки були у складі практично всіх організацій та відділень Конституційно-демократичної партії, які діяли на Київщині, Волині та Поділлі. Наприклад, до Могилів-Подільської групи кадетів з 27 грудня 1905 р. увійшли поляки К. Буцинський, Й. Волошиновський, Р. Сумовський та ін. [121, с.125]. Все ж пізніше польські кадати втратили свій вплив серед польського громадянства. Перевагу здобули націонал-демократи, які прагнули досягнути компромісу з російським урядом, пропонуючи лояльність в обмін на автономію Царства Польського [72, с.35].

Націоналістичний табір представляли буржуазні партії і групи, які виражали інтереси польських землевласників, дрібних промисловців, середнього класу, інтелігенції. Найбільш впливовою і поширеною серед населення в Росії була партія Національної демократії (Narodowej Demokracji, ендеки, народовці) [94, с.107]. Народні демократи (ендеки) відстоювали відновлення державної незалежності Польщі шляхом еволюційного розвитку [94, с.105]. Після указу 11 грудня 1905 р. щодо організації в Російській імперії виборів до Державної Думи польська партія Національної демократії стала ініціатором створення в Польщі та українських землях спілки сільськогосподарських робітників «Зжечене» (З'єднання). В рамках спілки «Зжечене» націонал-демократи намагались об'єднати всі стани польського населення – від великих землевласників до зубожілої шляхти з метою отримання голосів на виборах [121, с.125]. Також націонал-демократичний напрямок на Правобережжі, зокрема й на Поділлі, відбивався в діяльності

польських культурно-просвітницьких товариств («Освята» та «Полонія») та місцевого відділення націонал-демократичної партії «Polskie stronnictwo narodowe na Rusi», а також на шпальтах газети «Dzennik Kijowski» [62, с.22].

За відомостями агентів жандармського управління в Подільській губернії, у Вінницькому повіті в 1910-1911 рр. функціонував гурток «польських націоналістів», засновником і організатором його був поміщик с. Кузьменниця Гайсинського повіту Е. Бенецький. Нелегальні патріотичні гуртки існували серед учнів середніх навчальних закладів зокрема, у м. Вінниця, названий іменем Конарського [94, с.105].

Польська партія соціалістична (ППС), виступала за соціалістичну революцію й автономію польських земель, почала створювати Бойові організації для збройної боротьби [94, с.105]. На IX з'їзді партії, що проходив у листопаді 1906 р., ППС розділилась на дві частини: ППС-лівицю і ППС-революційну фракцію. Велику увагу партія приділяла випуску революційної преси і літератури, засобами якої проводилась пропаганда і агітація як у Королівстві Польському, так і на східних кресах. Налагодженими каналами ця література передавалася на Поділля, Литву, але перш за все у Вільно, Київ [61].

Єдиною пролетарською партією в Королівстві Польському була Соціал-демократія Королівства Польського і Литви (Socjal-demokratia Kr6lestwa Polskiego i Litwy), яка утворилася в 1894 р. Виходячи з існування тісних економічних зв'язків польського і російського пролетаріату, вона виступала проти незалежності Польщі, за утворення демократичної республіки в Росії з автономією для Польщі. Революційна тактика боротьби їх була близькою до тактики російських більшовиків. В 1906 р. на з'їзді в Стокгольмі СДКПіЛ увійшла в склад РСДРП. Соціал-демократичні польські гуртки, які існували на Правобережній Україні в 1897 р. об'єдналися з російськими з утворенням «Союзу боротьби за визволення робітничого класу» і самостійної діяльності не проводили [61]. Загалом у зв'язку з незначним розвитком промисловості на території Поділля діяльність Польської партії соціалістичної (ППС) та Соціал-

демократії Королівства Польського і Литви не відзначалися активністю, а тому не знайшли місця в працях дослідників.

Отже, польська меншина, незважаючи на певні суперечності в своєму середовищі, прагнула до відновлення власної державності, а також піднімала питання захисту освіти, мови, релігії.

Події 1905-1907 рр. привели до відчутного пом'якшення національної політики і водночас етнічні групи дістали можливість засновувати громадські організації та партії, розвивати національну пресу. Однак, на відміну від поляків, успіхи євреїв на ниві національного розвитку не були настільки вагомими [130, с.84].

На території України, в тому числі на Поділлі, в 1905 р. виникли соціалістично-сіоністські партії, які поєднували в своїй ідеології політичний ідеал сіонізму, створення єврейської держави, із соціалістичними ідеями. До соціалістично-сіоністських партій належали Сіоністсько-соціалістична робітнича партія (ССРП), очолена Н. Сиркіним, Єврейська соціал-демократична партія «Поалей-Ціон» (ЄСДРП П-Ц, або Поалей-Ціон) на чолі з Б. Бороховим, Соціалістична єврейська робітничка партія (СЄРП), яка виступала за національно-персональну автономію євреїв у майбутній федеративній Російській республіці. Одним з керівників партії був В. Жаботинський [71, с.171].

Також варто згадати Загальний єврейський робітничий союз у Литві, Польщі та Росії («Бунд»), що був створений у вересні 1897 р. у Вільно. Це була соціал-демократична організація [151, с.19-20], яка серед єврейських політичних партій взяла найактивнішу участь у суспільно-політичній боротьбі в Подільській губернії під час виборів [73, с.40].

Бунд насамперед ставив перед собою завдання – захист інтересів єврейської нації: подолання безправ'я стосовно євреїв, створення національно-культурної автономії. Він мав мету шляхом участі в загальному революційному соціалістичному русі домогтися емансипації євреїв у країні проживання [125, с.150].

Початок Першої російської революції у Подільській губернії «Союз» зустрів як чисельна, активна й впливова організація з місцевими осередками в 10 містах і містечках губернії. З початком розгортання революційних подій останні значно активізували свою діяльність. Поряд з тим з'явилися нові, не менш активні організації партії [137, с.131].

В Балті зокрема діяльність Бунду проявлялася насамперед у розповсюдженні прокламацій. Вони містили відомості про січневі заворушення у Санкт-Петербурзі та закликала до боротьби за громадянські права [137, с.131]. 22-23 червня у Вінниці знайдено прокламації Кишинівського комітету «Союзу». В них йшлося про утиски революціонерів у Росії й про призначення на 25 червня в Балті демонстрації з метою підтримки політичних в'язнів. У липні в місті було проведено великі збори, які закінчилися маніфестацією із співом революційних пісень [137, с.132]. Так, у серпні 1905 р. прокурівські бундівці А. Желязко, А. Колко, Я. Шнерліг та С. Крісгабер, разом із літературою своєї партії, поширювали прокламації «К запасным», «Мобилизация» видавництва Київського комітету РСДРП. 30 вересня місцеві соціал-демократи намагалися організувати страйк на Проскурівському цукровому заводі. Серед робітників вони поширювали відозву «Ко всем рабочим Проскуровского сахарного завода», яка закликала працівників до непокори та страйку [137, с.98].

Тактика Бунду, спрямована на зрив виборів, не була однозначно схвалена усіма представниками єврейської національності Поділля. Багато євреїв вважали вибори зручним моментом, щоб заявити про свої права, а для цього прагнули мати якнайбільший вплив у майбутній Думі, провівши туди своїх кандидатів. У кінці вересня 1905 р. з Петербурга до Проскурова прибув присяжний повірений Ландау. Метою поїздки було створення в Подільській губернії спеціальних єврейських комітетів із виборів, які мали контролювати процес складання виборчих списків та домагатися обрання в Думу якнайбільшої кількості національно свідомих євреїв. Комітети незабаром мали

бути створені у Могилеві-Подільському та інших містах Подільської губернії [73, с.49].

У першій половині 1905 р. свою діяльність активно проводила Балтська організація «Поалей Ціон». Її члени підтримували тісні відносини з одеськими однопартійцями. У січні місцеві сіоністи поширювали відозви із серії «К еврейской общественности». В одній із них виявлялась радість євреїв з приводу смерті міністра внутрішніх справ С. Плеве, противника сіонізму [147, с.103].

Таким чином, єврейський етнос виявився потужним фактором російської революції 1905-1907 рр. Про це говорить охоплення єврейськими партіями населення подільського регіону, його залучення до агітаційної діяльності, радикальної боротьби, бойкоту, а пізніше й участі у виборах до Державних Дум імперії.

Отже, загалом серед російських, польських та єврейських політичних організацій в губернії, варто виділити російські – РСДРП, ПСР, Конституційно-демократичну партію, «Союз 17 октября», СРН, польські – «народових демократів», ППС, Соціал-демократів Королівства Польського і Литви, Польську робітничу соціалістичну партію, Польську соціалістичну партію Пролетаріат, єврейські – Сіоністсько-соціалістичну робітничу партію (ССРП), Єврейську соціал-демократичну партію «Поалей-Ціон», Соціалістичну єврейську робітничу партію (СЄРП) та Бунд. Всі вони мали різні програми та цілі під час виборів до I-Державної Думи, але спільним для цих організацій можна назвати майже повну відсутність врахування інтересів українського народу, який проживав разом з ними на території Поділля.

2.4. Соціально-економічне та духовно-культурне життя в регіоні

Соціально-економічне і духовно-культурне життя Подільської губернії в 1905 р. набуло нових рис після початку Першої російської революції. В цей час Поділля було аграрним районом царської Росії. У сільському господарстві було зайнято майже 75 % всього населення. Хоча в цілому розвиток сільського господарства тут характеризувався тими ж процесами, що відбувалися в усій

країні, він мав ряд особливостей. Найголовніша з них – наявність великого поміщицького землеволодіння із значними площами технічних культур, насамперед, цукрових буряків. Сільська біднота Поділля терпіла від малоземелля. Якщо в європейській частині Росії на один селянський двір припадало 715 десятин землі, то тут – 3,7-3,8 десятини (Проскурівський і Старокостянтинівський повіти), 2,8 і 2,5 десятини – у повітах Ушицькому і Кам'янецькому. А загальна картина була така: 360371 селянське господарство Поділля мали по 5 десятин землі кожне. Це 1 млн. 78 тис. 435 десятин. На 1744 поміщицьких господарств припадав 1 млн. 991 десятина. Селянське землеволодіння було, як правило, подвірним і характеризувалося черезсмужжям надільної площі. У господарствах основною була трипільна сівозміна. Гостре малоземелля змушувало селян розорювати свої наділи, в результаті чого в них майже зникли пасовиська і сінокоси. Важке соціально-економічне становище селян настійно диктувало розв'язання глибоких соціально-економічних конфліктів [106, с.33-34]. Цього можна було досягти лише за допомогою реформ, надання їм землі, просвітництва селянства, кредитів.

В Подільській губернії набував розвитку кооперативний рух. Так, значного розвитку на Поділлі, починаючи з 1895 р., набули ощадно-позичкові каси. З часу заснування і до 1909 р. відбувався ріст кількості членів товариства, зростала їх дохідність, збільшувався обсяг фінансових операцій, розширювалась сфера діяльності. Кошти товариств інвестувалися в невеликі приватні переробні підприємства, здебільшого м'ясохладобійні та ковбасні. Далі на початку XX ст. в державі відбувся економічний спад і лише в 1905-1907 рр. після зміни керівництва кас, їх реформування, вступу нових членів відбувся ріст їх дохідності [105, с.306]. Завдяки економічній складовій розвивалася й культурна сфера губернії.

Новим явищем у Подільській губернії став український просвітницький рух. Газета «Громадська думка» писала: «в місяці жовтні з'явився у нас невеличкий гурток тутешніх українців. Стали вони збиратися і балакати і

наслідком того з'явилась національна програма і статут Подільського Українського товариства «Просвіта» [47, с.5]. А вже 16 грудня лубенська газета «Хлібороб» повідомляла про відкриття в Кам'янці-Подільському організації «Просвіта» та бажання будити народну свідомість, підіймати культуру серед українців Поділля [53, с.4].

9 грудня 1905 р. «Рада» інформувала про дозвіл подільського губернатора на відкриття в Могилів-Подільському повіті бібліотеки-читальні в двох містечках: Чернівцях та Ялтушкові. З 9 бібліотек дозволили лише дві. Для громадськості навіть це стало великою радістю. Організатори вважали, що це допоможе просвітити народ, адже лише щойно високоосвічений інспектор народних шкіл заборонив одній вчительці читання на українській мові [31, с.3].

Тісно пов'язана з верховною владою православна церква доклала максимум зусиль для збереження існуючого ладу. Священики з амвонів та у пресі виголошували «слово Боже» на захист усталених порядків. Представники православного кліру підтримували головно охоронно-консервативний напрям ідейно-політичного руху й лише одиниці співчували визвольному [79, с.35]. Так, А. Опря зазначає, що священики долучалися до створення чорносотенних організацій восени 1905 р. [124, с.7]. Священнослужителі долучилися і до роботи Державної Думи. Показово, що 32 із 33 депутатів від духівництва (за винятком подільського священика А.Гриневича, члена фракції трудовиків та Української трудової громади) стояли на охоронних засадах [79, с.35].

Поряд із проросійськими священниками свій погляд на запровадження Державної Думи і політичні вимоги висловлювали й українське духовенство. Так, літинський повітовий справник 31 жовтня 1905 р. писав губернаторові: «18 жовтня в Літині в місцевій церковнопарафіяльній школі було зібрання духовенства I Літинського округу з метою з'ясування погляду на практичний стан та спрямування діяльності Державної Думи». Підсумком роботи цього зібрання стало вироблення програми політичних вимог [73, с.48].

Подібна програма була вироблена і духовенством IV Літинського округу. Вона містила такі вимоги: амністія за релігійні та політичні злочини, відміна

положення про посилену охорону, повне відокремлення судової влади від адміністративної, перегляд робітничого питання [73, с.48-49].

Також характеризуючи духовно-культурне життя регіону варто звернути увагу на те, що на його розвиток впливали етнонаціональні процеси Поділля, де українці розміщувалися переважно сільській місцевості. Це були селяни, які традиційно займалися землеробством. Національний склад міського населення суттєво відрізнявся від сільського насамперед чисельною перевагою єврейського етносу, а також значною часткою російського, українського й польського.

Щодо останніх, то перший перепис населення Російської імперії, проведений у 1897 р., зафіксував на Україні 388,6 тис. поляків (1,7 % від загальної кількості населення), але ця цифра, як стверджують дослідники, явно занижена – тоді люди часто вважали за краще не признаватись, якого вони роду-племені [111, с.45]. Заданими перепису 1897 р. кількість поляків в містах Подільської губернії становила 10,7 тис. чол. або 4,9% всього міського населення. Тобто основна маса представників цієї нації проживала у селах і містечках. За рівнем урбанізованості серед найчисельніших етнічних груп, що проживали в цей час на Поділлі, поляки поступалися росіянам (34% городян) і євреям (28% городян), але значно переважали українців [77, с.237]. За 1897-1904 рр. міське населення Подільської губернії зросло на 59,5 тис. чол. І досягло 281,4 тис. чол. Чисельність римо-католицької громади за цей час тут майже подвоїлася і досягла тис. чол. Проте приблизну їх кількість в містах можна оцінити у 15 тис. чол. [77, с.238].

У квітні 1905 р. було видано наказ про віротерпимість, який, попри підтвердження панівної позиції православної церкви, усунув дискримінацію неправославних конфесій і дозволив православним приєднуватися до інших християнських спільнот. Після цього відновились у своїй давній вірі 200 тисяч силоміць навернених у православ'я білорусів і десятки тисяч вихрещених татар [96, с.257]. Із цього приводу газета «Православная Подолия» в цей період писала, що указ 1905 р., яким відмінялося покарання за вихід з православ'я,

сприяв тому, що католики, бажаючи одружитися на православних, заохочували їх ще до одруження прийняти католицизм. До 1905 р., коли відбувалася зворотня ситуація – якщо католичка хотіла вийти заміж за православного, що означало фактичну втрату для католицької церкви, бо діти від змішаних шлюбів мали виховуватися у православ'ї. Зможні католики-землевласники Правобережжя іноді допомагали переправити «подалі від спокуси» таких людей у Галичину, являючи цим внутрішньоконфесійну солідарність, незважаючи на майновий статус своїх співвітчужців [162, с.181].

Так, громадський діяч і політик Д. Чихачов писав: «У 1905 році, в момент найбільшого прозелітизму, нам довелося чути блискучі проповіді на малоросійському діалекті багатьох ксьондзів у Подільській губернії. На жаль, за останні роки проповіді простонародною мовою стали рідкісними внаслідок прагнення ксьондзів підкреслити приналежність їхньої пастви, у тому числі й новонавернених колишніх православних, нібито до польської національності» [141].

Отже, польське культурно-духовне життя в 1905 р. було спрямоване на розвиток преси та відновлення позицій католицької релігії в краї.

Подільська губернія являла собою один з осередків єврейського життя в Російській імперії. Чисельність єврейського населення в регіоні становила в 1897 р. в межах 14% населення [70, с.167]. Напередодні та під час революції євреїв безпідставно звинуватили в численних злочинах.

Зокрема, ігноруючи наявність державної антисемітської політики євреїв звинувачували в хижацькій оренді землі (не помічаючи таких же прикладів зі сторони росіян та поляків). За даними Подільського губернатора на 1905 р. «вже біля 90% поміщицьких економій перебувають у фактичному завідуванні євреїв, хоча для представництва і фіктивної відповідальності іноді є управителі, орендатори і економи з християн». В економічному змаганні з євреями-підприємцями селяни програвали. За 10 років перед революцією орендні ціни у Подільській губернії виросли з 3 до 14-15 крб. за десятину. В той же час єврей-лихвар, здаючи землю в суборенду, брав з селян по 20-25 крб. за десятину.

Губернатор наводив ряд фактів про посилення експлуатації селян євреями-підприємцями і зазначав, «що незаконні єврейські оренди», поряд з іншими причинами, можуть привести до революційного селянського руху [149, с.21].

Відсутність реакції влади спричинили низку погромів. Зокрема, у Київській губернії стався 41 погром, жертвами якого було 167 осіб; у Подільській губернії – 37 погромів з 35 жертвами, а у Волинській губернії – 9 погромів із 49 жертвами. Усього в Правобережній Україні відбулося 87 погромів, жертвами яких стала 251 особа [71, с.169]. Погроми сприяли появі серед населення Поділля думок, що за вбивство єврея покарання не буде [55, с.3], а також виникненню та посиленню серед євреїв політичних ідей та організацій.

Крім політичних партій у єврейському середовищі діяли громадські общини, релігійні організації та культурно-просвітницькі товариства. На Правобережжі діяли осередки Товариства ремісничої праці (ТРП), Єврейського колонізаційного товариства, єврейських общин із закордону. Також у 1905 р. була заснована Спілка для досягнення рівноправ'я євреїв у Росії. Керівники спілки вважали своїм основним завданням організацію цілеспрямованого впливу на громадську думку країни [129, с.68].

Велику роль у зміцненні та розвитку єврейської громади відігравали створені ними різні благодійні громадські об'єднання і товариства. Метою таких товариств був збір коштів для бідних єврейських сімей, забезпечення їх їжею, одягом, надання безкоштовної медичної допомоги. Зокрема, популярністю серед збіднілого єврейського населення Поділля користувалися «Товариство гостинності» (Гахнасна Орхім), яке опікувалося бідними, надаючи їм безкоштовно проживання і їжу; «Товариство відвідування хворих» (Бікур Хойлім), що допомагало нужденим євреям, котрі соромились своєї бідності; «Товариство поховальників» (Найсій Гаміту і Хевра Кедойша), що опікувалось похованням бідних, доглядом за могилами; «Товариство Гахносас Кала», котре допомагало в одруженні бідним євреям; «Товариство Гмілас Хаєудім» для

допомоги євреям, які залишилися без роботи; «Товариство Хевра-Тайри», яке забезпечувало викладання Закону Божого [125, с.136-137].

На початку ХХ ст. почала стрімко зростати кількість нових приватних єврейських навчальних закладів на Поділлі. Тільки в 1901–1905 рр. у Подільській губернії відкрито 7 приватних єврейських училищ і їх кількість досягла у 1905 р. 47 [125, с.168]. Про діяльність в Подільській губернії бібліотек заснованих або утримуваних євреями вказують сучасні дослідники О. Завальнюк і О. Комарніцький. Проаналізувавши численні архівні джерела вони засвідчують про існування проскурівських приватних бібліотек Х. Мінца (1. 12. 1893 р.); казенного рабина М. Руденського (20. 03. 1900 р.); могилів-подільських: бібліотеки-читальні міщанина М. Карценштейна (28. 03. 1905 р.). Крім цього в містечках губернії євреї відкрили низку бібліотек в Балтському (Криве Озеро, С. Шлем, 25. 01. 1901 р.); Брацлавському (Тульчин, Л. Гітіс, 16. 02. 1906 р.) повітах, в Немирові, Сатанові і Жванці засновані бібліотеки при відділеннях Санкт-Петербурзького єврейського літературного товариства [125, с. 173]. Єврейське спрямування за підбором книжок та колом відвідувачів мала бібліотека в подільському містечку Деражні, яка почала функціонувати від 1905 р. й слугувала центром діяльності сіоністської молоді. Губернська влада уважно відстежувала вказану тенденцію, тому нерідко відмовляла у відкритті громадських книгозбірень [131, с.287].

Отже, духовно-культурне життя Поділля залишалося поділеним на культурні сектори – український, польський, єврейський. Кожен етнос намагався реалізувати свої найкращі практики та досягнути в них успіхів. Українці розбудовували «Просвіту» та опиралися на духовенство. Поляки робили наголос на освіті та відновленні впливу католицької церкви. А євреї намагалися скористатися послабленнями царського законодавства, щодо обмежень їх народу та втілювали все, що десятиліттями заборонялось.

Висновки до Розділу 2.

Таким чином, ми з'ясували, що Подільська губернія була однією з найзахідніших в територіальному плані та найвідсталіших в економічній,

культурній та політичній сферах життя. Значну роль в різних соціально-економічних та духовно-культурних галузях краю відігравали український етнос та національні меншини росіян, поляків та євреїв. Встановлено, що українські газети та журнали мало уваги приділяли суспільно-політичному, соціально-економічному та духовно-культурному життю Подільської губернії в 1905 р. у зв'язку із тим, що по-перше національні видання були в зародковому стані і не могли претендувати на роль ведучих джерел інформації в Україні про події того часу (перший номер «Громадської думки» вийшов 31 грудня 1905 р.), а «Украинский вестник» лише в травні 1906 р.). По-друге, царська влада незважаючи на певну лібералізацію життя імперії все ж не дозволяла більшій частині політичних сил та пригнобленим етносам діяти легально, на рівних з росіянами та боротися на демократичних принципах, а тому й їх діяльність стала відомою нам постфактум лише за матеріалами жандармських звітів. Ну і по-третє, події в губернії були лише відголоском тих явищ, що відбувалися в Києві, Петербурзі, Москві, а тому не могли бути визначальними і викликати особливе зацікавлення редакторів та журналістів того часу.

РОЗДІЛ 3. Суспільне життя Поділля в 1906-1907 рр. у висвітленні української періодики

3.1. Український суспільно-політичний рух на Поділлі в період виборів і діяльності I і II Державних Дум (за матеріалами українських видань)

У 1906-1907 рр. в період Першої російської революції українці Російської імперії значно активізували свою участь у політичній діяльності, свідченням чого стало формування більшої кількості партій та загалом посилення організаційної ролі українського суспільно-політичного руху. Це відбувалося внаслідок наявності відповідних соціально-економічних, політичних і організаційних передумов серед яких найважливіші роль відігравали вибори до Державних Дум.

Активно включилися в їх підготовку та участь українці Поділля. Так, видання «Громадська думка» 6 січня 1906 р. писала, що «українська нація, що налічує в Росії більш як 20 мільйонів душ, поки ще не оголосила своєї програми. Тому-то українці Кам'янця-Подільського, хоч і певні в тому, що незабаром стане відома загальноукраїнська програма, відчували потребу скласти й оголосити свою національну програму» [36, с.3].

А в №17 «Громадська думка» повідомляла, що 17 січня, що в Києві відбулись збори селян з Київської, Волинської, Подільської губерній. Тут було обговорено земельні питання, а також було вшановано пам'ять полеглих за народну волю, висловлено бажання відчужити землю та передати її селянам, покращити державну податкову політику та запровадити загальну освіту для всіх [23, с.3].

Також подільські селяни ставали все більш свідомі і розуміли значення Думи для власного добробуту (вирішення питання землі), а тому прискіпливо обирали виборщиків [79, с.42]. Українська газета «Рада», пізніше, публікуючи дописи з місць, повідомляла: «на селі тільки і балачки про Думу. Як Бога чекають селяни її постанов про землю. Де з ким не здибаєшся, то перше питання, як Дума» [16, с.4]. Чиновники різного рівня підтверджували цю інформацію, відзначаючи, що хлібороби очікували «сприятливого для себе розв'язання земельного питання лише Державною думою», а про всі інші її заходи говорили, що це – «панські справи» [79, с.42].

Але царська влада намагалася обирати в Думу «своїх людей». Так, в Саврані, що на Поділлі було обрано 2-х уповноважених на повітовий збір:

волосного старшину та колишнього жандарма. Допомогали селянам голосувати і стражники з рушницями. На виборах від дрібноземельних власників керували всім представники СРН. А тому й обрали з 900 представників – 16 селян та 10 попів – членів Союзу руського народу [3, с.4].

Але так було не кругом. 11 квітня видання «Громадська думка» писало, що в середовищі селянських депутатів коли раніше обговорювались кандидатури, звертали увагу на економічно становище кандидатів: вибирали самих бідних, зовсім малоземельних [6, с. 3].

І такий підхід дав результати. Українська преса писала, що по 27 губерніях вже обрано послів до Державної Думи. Народ вказав 179 чоловік, яким він довіряє оборону своїх інтересів та прав...на виборах перемогли не ті, кому допомагав уряд, а ті, хто йому був не угодний – перемогли оборонці народніх інтересів...» [11, с.4]. Зокрема, «Громадська думка» писала на початку квітня, що «вибори до Державної думи па Поділля вийшли так, як ніхто не сподівався! Всі 13 послів – селяни. Сталося таке через так через геніальні заходи, які поробили наші кам'янецькі бюрократи [37, с.2]. «На Поділля поміж євреями та польськими панами велася жорстока виборча боротьба. З неї й скористалися селяни українці, щоб провести своїх кандидатів». Український народ вірить в те, що Дума має силу та може щось змінити та оберегти їхні права... [11, с.4].

А в іншій статті журналіст відзначав, що Кам'янці і ще деяких повітах «городські» вибори були признані незаконними, виборних до городян на губернським з'їзді стало через те менше на 10-15 чоловіків, і це дало значну перевагу селянам». «...Після виборів написали протест проти незаконних та неправильних вчинків, які були при виборах...» [18, с. 2].

Один із них депутатів – Іван Кирилович Заболотний – здобув майже повний авторитет серед селян, відтак – і вирішально вплинув на їх вибір та став основним героєм газетних репортажів [37, с.2]. Пізніше провідне періодичне видання України того часу відзначало: «в думу можуть увійти не ті люди, яким там слід бути...Треба знати кого вибирати, знати погляди кандидата, що

балотується, а також програму партії, до якої він пристає...». «...скрізь, де свідомо, відносяться до виборів, там підтримують і селяни, і робочі члени партії народної свободи, подаючи за їх голос...будемо сподіватися, що наші селяни не дозволять себе обдурити, як було це на Поділлі, і будуть вибирати свідомо, входячи в спілку з партією народної свободи, такі людей, що підуть в Думу не для того, щоб там боронити тільки свої інтереси, як інші партії, а інтереси народу, а в тім числі і українського...» [10, с. 2].

25 квітня 1906 р. «Громадська думка» підвела підсумки виборів у Російській імперії (за партіями, ідеологією та соціальним складом). «Останні відомості про хід виборів до Державної Думи маємо отакі (по 23 квітня): всього обібрано в 48 губерніях та 19 городах 396 послів. З того числа припадає: «правих», тобто таких послів, що будуть стояти за старі порядки – 20, «центровиків», це такі, що домагатимуться невеликої зміни в державному ладі та що будуть тягти руку за урядом – 35, «лівих», тобто таких, що домагатимуться ґрунтовної зміни державної влади на користь народу – 215 і нарешті, таких, що невідомо до якої вони партії належать та безпартійних 126». Загально охарактеризували депутатів від українських губерній: «близько одної третини загального числа послів від України люди з вищою освітою; найбільше ж з освітою нижчою; неграмотних тільки двоє з Подільської губернії» [56, с.1-2].

Дослідниця О. Мартинюк, покликаючись на українську пресу, зазначала, що результати виборів по трьох губерніях викликали шквал невдоволених відгуків у пресі всіх напрямків. Так, широко висвітлюючи біографію і погляди трьох українських поступовців, які пройшли до Думи від Київщини та Лівобережжя, газета «Громадська думка» разом з тим вважала обраних на Волині й Поділлі селян несвідомими, стихійними українцями, в користі чиєї діяльності для української справи публіцисти сумнівалися [114, с. 64]. Видавець газети Є. Чикаленко зазначав, що більшість депутатів «дбали тільки про земельні інтереси своїх виборців-селян, а часом тільки про свої власні». Оскільки подільська депутація була представлена найбільшою кількістю селян

то очевидно, що така оцінка давалася насамперед депутатам-подолянам [84, с.249]. Видання «Украинский Вестник» в одному з номерів називав депутатів І Думи від Подільської губернії «малосвідомими і політично нерозвиненими», а в іншому – «справжніми захисниками народних інтересів» [84, с.248]. В огляді результатів виборів історик Д. Дорошенко відзначав, що на Поділлі та Волині не існувало партійної організації української людності не те що в селах, а й у самому Житомирі [114, с. 64].

Але все ж основну роль в суспільно-політичному русі у Наддніпрянській Україні й на Поділлі в період виборів та після них продовжували відігравати політичні партії [68, с.22]. За лідерство в національному русі в Україні змагалися між собою перш за все соціалістичні партії. На передній край тут вийшла УСДРП, яка обстоювала існування у своїх лавах робітників за національною ознакою (тобто, робітників-українців), проголосивши себе єдиною повноправною політичною організацією українського пролетаріату [135, с.280]. Філіал цієї політсили виник на початку 1906 р. на території Подільської губернії в Кам'янці. За перший рік свого існування зусиллями її членів було створено дев'ять сільських і три міських гуртки [145, с.376].

Протягом трьох місяців після завершення Стокгольмського з'їзду в 10-25 квітня 1906 р. ЦК РСДРП не виявив бажання виконати його доручення щодо вироблення умов об'єднання з УСДРП. Оскільки ЦК РСДРП не поспішав відновити переговори, що внаслідок його непоступливості зайшли у глухий кут, ЦК УСДРП вирішив звернутися з пропозицією про об'єднання до Головного комітету Спілки. Після переговорів було вирішено, що УСДРП разом із Спілкою входить до РСДРП. Зі свого боку Спілка навіть зобов'язалася рекомендувати селянам-виборщикам Подільської губернії голосувати за кандидата УСДРП з тим, щоб гарантувати останній місце в другій Думі. Про це писало видання «Товарищ» – щоденна газета, яка видавалась у Петербурзі з березня 1906 по грудень 1907 р. [74, с.96-97].

Намагаючись згуртувати подолян навколо УСДРП, кам'янчанин П. Блонський на початку літа 1906 р. запросив до Кам'янця-Подільського одного

із авторитетних членів ЦК партії В. Винниченка. Останній взяв участь у зборах революційного активу міста, де прочитав один реферат на тему автономії України [145, с.375].

Все ж, незважаючи на прикладені зусилля, I Державна Дума пропрацювала лише 72 дні. Її було розпущено царським указом, а вже влітку 1906 р. [143, с.44] на січень 1907 р. були призначені вибори до II-ї Думи. «Час виборів до другої Державної Думи наближається – писала в ті часи газета «Рада» [10, с.1].

В період відсутності Думи селянство України продовжувало вимагати покращення своїх економічних вимог. Видання «Украинский вестник» писало, що у Київській та Подільській губерніях селяни готуються до генерального страйку під час збирання хлібів. Організуються страйкові комітети, виробляються та погоджуються по районах ціни за збирання хлібів. В Могилівському повіті Подільській губернії – страйк робітників охопив цілий ряд маєтків [32, с. 378–379]. 22 червня 1906 р. страйкували й селяни села Острівчани, що біля Кам'янця, які вимагали плати по 1 крб. за копу. Їх боротьбою керував комітет з 17 осіб [107, с.11]. У Вінницькому повіті в різних місцях спалахнули селянські заворушення, що виражалося в сільськогосподарських страйках. Робітники вимагали підвищення зарплати та зміщенні деяких службовців в економії [33, с. 598].

Паралельно з цими подіями розгорнули свою діяльність політичні партії, які були краще організовані, мали створені програми боротьби та володіли певним досвідом в цій сфері. Винятком з цього правила стали українські партії, які незважаючи на перший нетривкий парламентський досвід не винесли відповідних уроків. Це виявили наступні вибори до II Думи, коли вони крім цього ще й надалі виявилися розмежованими за ідейно-політичними суперечками. В умовах численних закликів, які лунали в українській пресі, зокрема, газети «Рада» щодо необхідності створення єдиного національного виборчого міжпартійного блоку (УДРП, УНП, УСДРП) вони виявилися безрезультатними [38, с.1; 164, с.203].

Найголовнішим завданням у вирішенні цієї проблеми, на думку газети, «Рада» було організаційне зміцнення партій та консолідація всіх партійних сил навколо ідеї проведення в Думу якнайбільшого числа депутатів-українців, які б у цьому високому державному законодавчому органі захищали національні, соціальні і політичні права українського народу [44, с.1]. У наступних номерах ця думка знайшла свій подальший розвиток. На її сторінках писалося, що не достатньо тільки зорганізуватись та добре агітувати за своїх кандидатів, потрібно зробити більше, а саме: слід зробити свій народ політично свідомим, тобто дати народові те, що зветься політичним вихованням та культурою народу [43, с.1].

Українська преса також проводила активну роз'яснювальну роботу серед неосвіченого населення, особливо сільського, яке, в переважній своїй більшості, ще погано орієнтувалось у політичній ситуації й програмних документах партій. Як зазначалось в одній зі статей рубрики «З газет та журналів», для того, «...щоб оборонити всі здобутки визвольного часу од користолюбних замахів [...] треба знати своїх ворогів і ті шляхи, якими вони будуть і можуть іти» [46, с.1]. Час від часу на сторінках «Ради» публікував свої праці учений і громадський діяч І. Огієнко. Більшість з них були присвячені селу, аналізу політичних настроїв серед українського селянства, зокрема у статті «Народ готується» він відзначав зростаючий інтерес серед селянства до виборів, зазначаючи при цьому, що населення переймається тим, як обрати дійсно достойних кандидатів, які б навіть в найскладніших умовах відстоювали народні інтереси [34, с.1].

Також напередодні виборів на сторінках «Ради» друкувались звернення до виборців із закликом перевірити правильність внесення до списків їх прізвищ, щоб запобігти можливим позбавленням громадян права голосу під час голосування. Друкувались також адреси, за якими у разі потреби можна було звернутись до юристів за консультацією [50, с.1].

Отже, українська суспільна преса виступала своєрідним смолоскипом для свого народу в період виборчої кампанії.

Активною була й політична преса, яка повідомляла про діяльність партій. Так, вибори до II Державної думи мали відбутися у січні 1907 р. і цього разу їх не бойкотувала жодна політична партія [143, с.44].

Зокрема, УСДРП в Подільській губернії вступила в передвиборні перегони у вкрай ослабленому стані, оскільки в серпні 1906 р. було заарештованого керівника Кам'янець-Подільського осередку партії лікаря П. Блонського [73, с.58]. Його заарештували саме напередодні активної виборчої кампанії, влада відсторонила від участі у виборах можливого кандидата у виборщики, популярного серед сільської та міської інтелігенції. Така практика стосовно П. Блонського була випробувана ще під час перших виборів [73, с.59].

Видання «Украинский Вестник» писало, що «у Подільській губернії, наприклад, взагалі дуже бідній інтелігентними силами і відсталій в політичному сенсі, варто було сховати у в'язницю всього кількох осіб – доктора Блонського, який промовив у Кам'янці на передвиборних зборах, скликаному ватажком дворянства, гарячу мову українською мовою про націоналізацію землі, доктора Донського і інженера Ошмянського, кількох вчителів у Вінницькому та інших повітах і населення позбавлялося популярних кандидатів у виборщики, а політичне життя в селі припинялося [14, с.722].

Все ж восени під час виборів до II Державної Думи члени Кам'янецької організації УСДРП вели агітацію серед робітників, у результаті чого вдалося провести одного члена партії на губернське зібрання. Діяльність партії також проявлялася у поширенні прокламацій [73, с.59]. Упродовж січня-травня 1907 р. представники Подільського губернського жандармського управління зафіксували випадки агітаційно-пропагандистської діяльності членів УСДРП у Брацлавському, Літинському та Ушицькому повітах. На їх території розповсюджувалися такі прокламації видруку УСДРП як «Добра порада в лиху годину», «Українська соціал-демократична робітничка партія», «До всього робочого люду» та ін. [145, с.377].

У середині 1907 р. по всій Наддніпрянській Україні прокотилася хвиля масових арештів українських соціал-демократів. Наслідком наступу реакції

стало те, що вже у вересні до Львова змушені були емігрувати В. Винниченко, Д. Донцов, А. Жук та ін., де вони започаткували Закордонну групу УСДРП [145, с.377].

Крім, УСДРП діяли й інші національні партії, зокрема ліберально-демократична УДРП. Питанню її участі у виборах до II Держаної Думи був присвячений жовтневий 1906 р. з'їзд партії. Прийнята з'їздом виборча платформа передбачала проведення низки кардинальних змін у політичному і соціально-економічному житті країни [19, с.2]. Д. Дорошенко помірковано і загалом позитивно оцінював передвиборчу діяльність УДРП до I та II Думи. Він вважав, що під впливом демократ-радикалів перебувала вся преса, видавництва, «Просвіти», клуби тощо. Загалом, на його думку, УДРП розгорнула досить енергійну агітаційну діяльність «перед виборами до Державної Думи, виставляючи в багатьох місцях своїх кандидатів, або підтримуючи кандидатів російських кадетів». У результаті було досягнуто великого політичного успіху – утворено Українську громаду в Державній Думі куди пізніше увійшли і подільські депутати [98, с.175].

Отже, УДРП активно кооперувалася з російськими лібералами під час виборів до I Думи і продовжила розбудову своєї політики під час виборчих перегонів до II Думи.

Значного поширення на території Поділля набула Українська соціал-демократична спілка (УСДС або Спілка). Їй вдалося розгорнути на Поділлі широку виборчу кампанію. На час виборів сильні організації партії існували у Вінниці, Жмеринці, Тульчині, Немирові, Могилеві [73, с.59]. Значну роботу з розповсюдження прокламації «Кого обирати в Державну Думу» проводила Вінницька організація Спілки [73, с.60].

Українська соціал-демократична спілка покладала великі надії на агітаційну діяльність серед селянства – «семінаристів-українців» [79, с.36]. На початку 1906 р. в семінарському русі відбувається значний ухил у революційний бік, при чому в Україні він набуває певних українофільських ознак. У Кам'янець-Подільській духовній семінарії в річницю маніфесту 17

жовтня 1905 р. семінаристи вивісили червоний прапор із есерівським гаслом «В боротьбе обретешь ты право свое», чим привернули увагу жандармського нагляду [99, с.337].

У студентському русі поєднувалася боротьба за академічні свободи з відстоюванням програмних настанов політичних організацій. Останні ставили за мету поширення свого впливу на селян, і студентська молодь виявлялася найактивнішим провідником партій у селянському середовищі, зокрема й на Поділлі. До прикладу в Лук'янівській в'язниці серед 273 осіб було 27 до 20 років, 118 від 20-25 і 63 у віці 25-30 років [7, с.2]. Також газета «Рада» інформувала, що селяни, наприклад містечка Вовковинці Подільської губернії, підтримували вимоги українських студентів, переважно членів УСДРП, щодо відкриття українських кафедр в університетах [48, с.2]. В 39-му номері «Світової зірниці» надруковано лист учнів Кам'янець-Подільської духовної семінарії, в якому йшлося про підтримку студентів Київського університету в їх боротьбі за відкриття кафедри українознавства [88, с.319]. Такі ж відозви лунали і з інших міста України, зокрема Полтави [51, с.418]. З їх ініціативи в університетах Києва, Харкова, Одеси і навіть Тарту та Петербурга, де навчалися вихідці з України, скликалися збори, на яких обговорювалися реферати й доповіді з національного питання [74, с.90]. Водночас траплялися випадки, коли хлібороби затримували студентів-агітаторів і передавали їх у руки поліції. Окрім того, не завжди агітаційно-пропагандистська робота студентства призводила до бажаних для партійців наслідків [79, с.44].

У другій половині 1906 р., на період виборів до II Державної Думи, утворилася перша Подільська районна організація Спілки. Згідно зі статутом, вона складалася з великих (мм. Вінниця, Жмеринка, Могилів-Подільський, м-ка Немирів, Тульчин) і малих (мм. Брацлав, Гайсин, м-ка Бар, Бричани та ін.) соціал-демократичних осередків [147, с.132].

16 серпня 1906 р. у Кам'янець-Подільському відбулася конференція національно-свідомих сил за участю УСДРП, Спілки, УДРП. Усі учасники конференції були заарештовані поліцією. Жандарми встановили нагляд за

активістами партії у Житомирі, Бердичеві й у містах Подільській губернії, Тульчині, Хмільнику та Кам'янець-Подільську. Перехоплення листування місцевою владою призвело до арешту активістів Спілки [59 с.88].

В листопаді організації Спілки були ліквідовані на Київщині, Поділлі (Вінниці, Жмеринці, Кам'янець-Подільську, Хмельнику, Проскурові, Немирові, Могилеві, Тульчині, Дунаєвцях), Полтавщині, Чернігівщині [59, с.89] та незважаючи на це її робота продовжувалась. Про це свідчить діяльність Спілки в м. Немирів, яку очолював гімназист Натансон [73, с.59]. Активну агітаційно-пропагандистську роботу проводила Вінницька спілківська організація [147, с.132]. У щоденній українській газеті «Рада» уміщено декілька нищівних фейлетонів, у яких критично оцінювалися здобутки Спілки в роботі серед селянства та її співпрацю з українськими соціал-демократами. Зазначені публікації віддзеркалюють ставлення українських лібералів до прихильників інтернаціонального напрямку в марксизмі [5, с. 1–2;].

Навесні 1907 р. члени Спілки знову зазнають масових арештів, що було пов'язане з передвиборчою кампанією до Державної Думи [59, с.89]. Незважаючи на арешти та ліквідації місцевих організацій, УСДС здобула 5 депутатських мандатів під час виборів до II Державної Думи [59, с.90]. Загалом у 1907 р. з боку тільки керівництва Південно-Західного краю адміністративних покарань лише у вигляді заслання зазнали 34 представники українських партій революційного спрямування (УСДРП та «Спілки»). Схожої долі зазнала ліберально-демократична Українська демократично-радикальна партія [161, с.183, 186].

Підсумовуючи результати виборів до II Державної Думи, газета «Рада» писала, що «по деяких губерніях, вибрано людей поступових, а між ними чимало селян з певною партійною окраскою». Пояснюючи таку ситуацію, що склалася в результаті виборів «Рада» писала, що «це очевидно свідчить про те, що від часу перших виборів політична свідомість широких народних мас значно посунулася наперед» [143, с.44]. Наявність серед депутатів II Думи від Поділля переважної більшості селян (11) [84, с.250], сприяло ініціації ними

розгляду та вирішення земельного питання. Так, депутат А. Семенов говорив, що селянам, на відміну від великих поміщиків, нічого боятися відчуження землі, адже її у них і таку мало, а тому вона в них залишиться. П. Мороз вказував, що «землю треба забирати і в поміщиків і в священників. Нехай священник Богу молиться, а не хліборобствує. Також подільська делегація підписала план земельної реформи під назвою «Проект основних положень земельного закону» [84, с.252].

Отже, український суспільно-політичний рух на Поділлі в 1906-1907 рр. продовжував розвиватися по висхідній. Національні соціалістичні та ліберально-демократичні партії, незважаючи на свою залежність від російських політичних організацій та маючи з ними стабільні зв'язки, все ж в своїй агітаційній діяльності рухалися до поневоленого народу та пропонували йому рішення, які будили його від вікового сну. Важливу роль в цій діяльності відігравали українські періодичні видання, що підтримували, спрямовували, «освітлювали» шлях пропонуючи готові демократичні ідеї тогочасним політичним силам.

3.2. Українські газети та журнали про російські, польські та єврейські політичні організації в губернії в 1906-1907 рр.

Якщо український партійно-політичний спектр сформувався переважно на основі двох базових організацій – Революційної української партії та Всеукраїнської безпартійної загальної організації, створеної в 1897 р., то російські політичні організації були більш диференційовані і вагоме місце серед них займала РСДРП [139, с.47].

Із листування між начальником Подільського ГЖУ і прокурором Одеської судової палати стало відомо про діяльність на початку року бойової організації при Кам'янець-Подільській групі РСДРП. Її керівником був місцевий міщанин В. Шейнберг. У лютому він відвідав м. Одесу з метою придбання вибухівки для потреб організації. Зазначений факт засвідчував про

наміри російських соціал-демократів збройним шляхом вести боротьбу з владою [147, с.119].

На початку березня 1906 р. поширення листівок РСДРП із закликом до бойкоту виборів мало місце у м. Новій Ушиці. У м-ку Станіславчик Вінницького повіту революційну агітацію серед селян вів учитель М. Добровольський [73, с.40]. Великою популярністю серед населення Подільської губернії у досліджуваний період, за даними дослідника С. Ткача, користувалися есери. Вони разом з іншими політичними партіями революційного табору бойкотували вибори до I Державної думи. Але, коли стало зрозуміло, що ця тактика не знайшла широкої підтримки серед населення країни, керівництво партії радикально змінило ставлення до Думи. Відтоді ПСР виступила активною учасницею усіх передвиборчих та виборчих процесів [147, с.121].

Протягом першої половини 1906 р. продовжувала свою діяльність Вінницька есерівська позапартійна бойова дружина. Весною 1906 р. до Вінниці повернувся член місцевого осередку Б. Лінецький. Він разом із І. Прусевичем, братами В. і С. Пустовойтами та А. Шамісом зайнявся закупівлею зброї та остаточним оформленням бойової дружини [147, с.122]. Протягом січня продовжувала функціонувати Могилівська група ПСР. Її члени розповсюджували серед місцевого населення нелегальну літературу [147, с.122]. Діяльність есерів простежувалась також у м-ку Шаргороді Могилівського повіту. Тут, 3 квітня 1906 р. поліція заарештувала учня 6 класу однієї з київських гімназій В. Ленчевського. Останній розповсюджував у містечку прокламацію «Ко всем трудящимся м. Шаргорода», видану місцевою групою ПСР [147, с.123].

Отже, російські соціалістичні партії продовжували боротися проти царського самодержавства, але якщо РСДРП продовжувала бойкотувати вибори, то есери врахувавши настрої населення змінили тактику і почали активно боротися за потрапляння в Думу.

Таблиця 3.1.

Чисельний склад ліберальних і монархічних партій України [79, с.96].

Губернія	Кількість кадетів	Кількість октябристів	Кількість монархістів
Волинська	$\frac{7}{215}$	$\frac{2}{170}$	$\frac{100}{104016}$
Катеринославська	$\frac{3}{435}$	$\frac{5}{223}$	$\frac{13}{17386}$
Київська	$\frac{11}{3400}$	$\frac{2}{120}$	$\frac{50}{8433}$
Подільська	$\frac{4}{196}$	$\frac{1}{150}$	$\frac{71}{14653}$

Російські конституційні демократи також шукали шляхи для кращого результату. А тому для вироблення тактики боротьби на виборах провели 11 січня 1906 р. з'їзд партії. Його учасники ознайомилися з численними фактами переслідування владою опозиційних партій, у тому числі кадетів. У зв'язку з цим прийняли рішення повідомляти ЦК партії про всі порушення законності виборчого процесу органами державної влади та оголошувати такі факти у пресі [150, с.341]. Окремі діячі партії, зокрема професор С. Котляревський, виступали радикальніше і пропонували здійснити всезагальний страйк для тиску на уряд, оскільки, на думку професора, локальні страйки та збройні сутички не принесуть бажаних результатів [73, с.46].

Кадетський осередок почав формуватися у Вінниці. Там кандидатом у виборщики висунули члена Вінницької повітової управи Й. Лозинського. Це викликало гостру протидію з боку його конкурентів. Так, 9 березня 1906 р. на ім'я Подільського губернатора надійшло анонімне звернення. В ньому зазначалося, що Й. Лозинський є політично неблагонадійним. Це, за словами аноніма, виявляється у тому, що він проводить агітацію на зборах виборщиків і його «всі жиди вибирають своїм представником в Державну Думу». Однак розслідування, проведене за розпорядженням губернатора, не виявило у діях Й. Лозинського порушення закону. 13 березня він був обраний виборщиком у Державну Думу [73, с.47].

Відомим на Поділлі кадетом був нотаріус м. Нова Ушиця Й. Зновіцький [150, с.341]. Останній був послідовним захисником селян, зокрема викривав свавілля влади на сторінках газети «Подольский край». Він організував кадетський осередок у Новій Ушиці та проводив передвиборну агітацію до Державної Думи. Однак, очевидно, вона була безрезультатною, адже на час виборів Зновіцький уже перебував під наглядом поліції за організацію селянських страйків [73, с.47].

Незважаючи на те, що конституційні демократи перемогли на виборах загалом у імперії, особливого впливу в Подільській губернії вони не мали. Це пояснюється тим, що кадети не сподівалися у цьому регіоні провести своїх кандидатів і тому не агітували як самостійна партія, а використовували передвиборні зібрання, які організовували національні ліберальні партії, та виставляли разом із ними спільних кандидатів у виборщики [150, с.342]. Однак фактів такої співпраці дослідниками не виявлено. Це пояснюється двома причинами: по-перше, українські ліберальні політичні партії мали дуже слабкі позиції на Поділлі; і по-друге, поразка кадетів на виборах у Подільській губернії зумовлювалася відсутністю у них підтримки місцевого селянства [73, с.47].

Ще однією партією ліберального спрямування, осередок якої на час виборів існував на Поділлі, був Союз 17 октября. Губернський комітет цієї партії був заснований у січні 1906 р. у Кам'янці-Подільському, а сама організація нараховувала близько 150 членів [150, с.342]. Його керівником став голова Подільського губернського управління в справах земського господарства П. Александров. Він брав участь у Загальноросійському з'їзді делегатів «Союза 17 октября», який проходив з 8 по 12 лютого 1906 р. [147, с.124].

Отже, російські ліберальні партії мали значні шанси потрапити до Думи завдяки послабленню тиску влади під час революції на їх діяльність.

Значний вплив на Поділлі мали чорносотенні організації, значну кількість членів яких становили селяни [122, с.58]. Найбільш впливовою серед

монархічних організацій на Поділлі, як і у всій Російській імперії, був «Союз русского народа» [73, с.47]. Центральною чорносотенною газетою цієї організації був «Русский флаг» – вісник «Союзу Російського Народу», що видавався за редакцією А. Дубровіна в Петербурзі. На території України видавалося 25 чорносотенних газет: у Кам'янці-Подільському зокрема – «Подольский Голос» та «Подольнин» [122, с.91]. Перше видання побачило світ 25 жовтня (7 листопада) 1906 року. До кінця року вийшло 54 номери. Наступного року газета виходила ще рівно три місяці: останній її номер датований 31 березня [66].

Українське видання «Рада» підтримуючи новий конституційний лад Російської імперії, активно виступала проти реакційних дій уряду та прихильних до нього партій. В цьому напрямку газета проводила послідовну античорносотенну пропаганду. У статтях, опублікованих на її шпальтах, часто вказувалось, що, наприклад, чорносотенний «Союз русского народа», що користувався прихильністю та підтримкою уряду П. Столипіна, у той же час як українським партіям національного спрямування чинились усілякі перешкоди в проведенні передвиборчої агітації. З цього приводу слушно зауважувалося, що вибори до Думи будуть недемократичними, якщо агітація буде дозволена тільки «правим» партіям, які сіють ворожнечу між народами, а інші партії не матимуть права публічно виступати в захист інтересів трудового населення і рекомендувати на обрання в Думу своїх представників [29, с.1].

Перший відділ СРН у Подільській губернії утворився 15 листопада 1905 р. у м. Балта. Його членом був місцевий мировий посередник, поміщик І. Балаклєєв, а головою – повітовий предводитель дворянства С. Воєводський [150, с.342]. Його члени протягом червня розповсюджували прокламації «Горит Россия», «Дружный совет евреям», «Еврейский вопрос», «Крестьяне» видання СРН. Зміст останніх носив антиреволюційний та антисемітський характер [147, с.125]. Газета «Рада» від 29 листопада 1906 р. повідомляла, що на Поділлі селяни не бажають обирати уповноважених на вибори, бо зовсім певні, що їх

неминуче арештують чи позасилають. У Вінниці завівся «Союз руського народа» [21, с.2].

Також видання «Рада» засуджувала антиєврейські заклики більшості чорносотенних організацій, слушно зазначаючи, що: «не єврей, не поляк наш ворог, а той хто тягне за старим ладом, за насильством, погромами і безправ'ям» [49, с.1]. Крім цього вказувалось і на те, що чорносотенці поширюють темноту, безправ'я та насильство серед населення, особливо сільського, та на формування терористичних груп в лавах цих партій [44, с.1].

На думку науковця А. Глушковецького у Подільській губернії вступ до лав СРН набув масового характеру. Селяни, часто з наказу священика, вступали до Союзу цілими селами. Разом із тим сільські підвідділи чорносотенців були слабкими. Погоня за чисельністю призводила до того, що багато відділів існували фіктивно [73, с.47]. В той же час дослідник С. Ткач вважає, що чисельність консервативно-монархічних організацій на цьому етапі зростала повільно [147, с.125].

Аналізуючи результати передвиборної боротьби в Подільській губернії до I-ї Думи, подільські дослідники зазначають, що для усіх політичних партій вони виявилися невтішними, адже жодній з них не вдалося провести у Думу бодай одного кандидата [150, с.344].

Певні зміни в діяльності російських партій відбулися після розпуску I-Думи. Так, починаючи з другої половини 1906 р., поширення революційного руху викликало зростання урядового наступу на організації політичних партій. Так, улітку в Кам'янці-Подільському поліція викрила друкарню місцевої соціал-демократичної організації, яка була на квартирі міщанки Є. Прушинської [147, с.130].

Зважаючи на невдачу бойкоту I Думи та послаблення революційного руху, РСДРП вирішила взяти участь у виборах до II Думи. У липні 1906 р. поширення прокламацій партії було зафіксовано у Могилівському та Балтському повітах. У серпні широку роботу розгорнули представники Ольгопільської соціал-демократичної організації, яка співпрацювала з

Херсонським комітетом сільських організацій РСДРП, що надсилав сюди листівки, брошури, газети. Так, у цей час в губернії мало місце розповсюдження серії прокламацій комітету під назвою «Листи до селян». Зокрема, в Ольгопільському повіті їх розповсюджував аптекарський учень Б. Ханіс. Відозви комітету виявили в м-ку Юзефполь Балтського повіту та навколишніх селах [73, с.55].

Таким чином, РСДРП під час виборчої кампанії до II Державної Думи маніпулювала думськими симпатіями селянства після розпуску I Думи та намагалася використати його для піднесення боротьби за скликання Установчих зборів.

Продовжувалися спроби поширення агітаційних листівок РСДРП. У листопаді 1906 р. у Вінниці був затриманий Л.В. Лесненко. У той самий час у с. Маньківці Літинського повіту було заарештовано Б. Чемеровського, який прибув з м. Бара для проведення агітації [73, с.55-56].

Отже, РСДРП, під час виборчої кампанії до II Думи, маніпулювала думськими симпатіями селянства після розпуску I Думи та намагалася використати його для піднесення боротьби за скликання Установчих зборів. РСДРП вирішила змінити тактику, але її діяльність переважно спрямовувалась на агітацію і це не дало суттєвого результату.

Розпуск I Державної Думи у липні 1906 р. активізував діяльність політичних партій у Подільській губернії. Зокрема, широкого розмаху на Поділлі набула ПСР. Подільські осередки партії розпочали широкомасштабні акції агітації ще напередодні розпуску I Думи. Так, вінницька група соціалістів-революціонерів вже в кінці травня 1906 р. видавала брошуру під назвою «В боротьбі ти здобудеш право своє». Вона закликала селян приєднуватися до соціалістів-революціонерів та ВСС, не платити податків, не давати рекрутів та «міцно стояти за членів Державної Думи». У випадку ж розпуску Думи «об'єднуватися в союзи, брати землю силою». У червні 1906 р. прокламація розповсюджувалася у Гайсинському та Балтському повітах [73, с.53].

В 1906 р. влада почала наступ на революційні партії в Подільській губернії. Так, 29 липня 1906 р. у міському саду Кам'янця влада розігнала мітинг із 40 осіб. Він був організований «з метою влаштування в місті загального політичного страйку робітників, майстрів та прикажчиків» [158, с.221-222].

З початку 1907 р., у зв'язку з наростанням політичної реакції, пропагандистська та організаційна робота регіональних осередків поступово йшла на спад. У цей час, як і у випадку з осередками інших політичних партій, зафіксовані лише фрагментарні прояви діяльності місцевої організації ПСР. Зокрема, у вересні 1907 р. у Кам'янці у великій кількості розповсюджувалася відозва «Ко всем трудящимся города Каменца» місцевої групи ПСР. За даними поліції, автором прокламації був Кам'янець-Подільський міщанин В. Новаковський. 17 вересня у його квартирі провели обшук, де виявили друкарське обладнання, печатку Кам'янець-Подільської групи ПСР та револьвер із великою кількістю набоїв [158, с.222].

Таким чином, російські соціалістичні партії, як ПСР продовжували боротися за голоси виборців зосереджуючи свою увагу на агітації та роз'ясненні своїх програм.

Передвиборна агітація кадетів на виборах до II Державної Думи в Подільській губернії була слабкою. В першу чергу це було зумовлено гострим переслідуванням прихильників партії владою. Після розпуску I Думи активну діяльність продовжував керівник Новоушицької організації Конституційно-демократичної партії Й. Зновіцький [73, с.63].

Передвиборна агітація «Союзу 17 октября» на Поділлі була практично відсутня. Хоча А. Павко відзначає, що на 1906 р. у краї було 4 осередки партії. Певну активність виявляв лише губернський комітет партії у Кам'янці-Подільському на чолі з П. Александровим. Він із жовтня розпочав видавництво газети «Подольский голос», яка проводила ідею «єдиної та неподільної Росії». Однак очевидно, що й така спроба популяризації ідей октябристів у Подільській губернії не була тривалою, бо вже на 1907 р., в краї не було жодного періодичного видання октябристів чи їх прихильників [73, с.64].

Певний вплив на суспільно-політичне життя в Подільській губернії здійснював СРН. За словами губернатора, на Поділлі особливо швидких темпів набрало утворення чорносотенних організацій після розпуску I Думи. Тому незабаром організації СРН були в усіх повітах. Особливо потужним був Балтський відділ СРН, який очолював місцевий предводитель дворянства С. Воеводський [73, с.64]. Його члени брали безпосередню участь у розгоні селянського заворушення, яке відбулося у с. Колбасні Балтського повіту [147, с.138].

Антисемітські заклики СРН негативно сприймалися у єврейському середовищі, про що писала й права преса. Так, з відкриттям у березні 1907 р. відділу СРН у Кам'янець-Подільському, євреї агітували в базарні дні селян не записуватись в СРН, тому-що ті будуть вимушені сплачувати земельний податок по 3 руб. від десятини від землі, на його користь. Всього, за різними даними, у 1906-1907 рр. на Поділлі функціонувало від 71 до 77 відділів і підвідділів СРН, а чисельність членів партії перевищувала 15 тис. осіб [73, с.64]. Достеменно відомо, що з другої половини 1906 по червень 1907 рр. відділи СРН відкрилися у Балтському повіті (м-ко Голованівськ, с. Арчепитівка), Вінницькому (м. Вінниця), Кам'янецькому (с. Кульчіївці), Летичівському (м-ко Вовковинці, села Копистин, Масівці), Літинському (м. Літин, с. Курилівка), Могилівському (села Кугаки, Тропово), Проскурівському (села Вигнанка, Гречана, Курівка, Соломна), Ушицькому (м-ко Солобківці, села Велика Кужелівка, Покутинці, Тарасівка, Чаньків), Ямпільському (с. Бабчинці) [147, с.138-139]. Проте на цьому етапі чорносотенні організації не проявляли великої активності.

У другій половині 1906 р. уперше зафіксовані поодинокі випадки діяльності анархістів. Так, протягом червня-липня у м. Проскурові невідома група анархістів-комуністів здійснила декілька експропріацій. 17 червня 1907 р. на ім'я власника однієї із аптек м. Кам'янця-Подільського І. Хомського надійшов лист від Одеської групи анархістів-комуністів «Чорний ворон». У ньому містилася вимога дати 300 руб. на потреби організації [147, с.136].

Дослідниця О. Мартинюк зазначає, що підсумовуючи вибори до II-ї Думи у Подільській губ., то склад виборців знову став переважно селянським, чому, до певної міри, сприяла місцева адміністрація, – через поділ виборчих округів не на користь міщан-євреїв, усунення зі списку виборщиків незручних кандидатів тощо. Але при цьому не здобули місць і «руські» виборці, що також активно брали участь у перегонах [114, с. 83].

Отже, російські політичні організації мали значний вплив на політичну ситуацію в Подільській губернії. Це проявлялося в масштабній агітації по численних містах та містечках краю, створенні гуртків, написанні відозв, організації мітингів, залученні різних верств населення, але все ж вони не отримали місць до парламентів тому, що наш погляд не недостатньо опрацювали національне питання і не робили ставку на українських селян. Схожих помилок допустилися і поляки.

Етнічна політика Російської імперії на Правобережжі України, щодо поляків упродовж 1860-ті рр. – 1905 р. визначалася двома чинниками: черговим польським повстанням 1863 р. та реформами 1860-1870 рр. [130, с.102]. Їх метою було зменшення впливу поляків на вирішення справ в краї. Це не завжди вдавалося [149, с.24]. Це дії мали вплив на участь поляків у виборах.

Так, представники консервативного та націоналістичного табору взяли участь у виборах до місцевих і державних органів влади. Найбільш впливовою і популярною серед польської інтелігенції і дрібної буржуазії була партія Національних демократів, яка поширювала свій вплив на студентську та шкільну молодь. Нелегальні патріотичні гуртки існували серед учнів середніх навчальних закладів м. Києва, Вінниці, Житомира. На початку XX ст. [62, с.22]. Польський партійний орган «Dziennik Kijowski» від 15 лютого 1906 р., зазначав, що основним мотивом діяльності націонал-демократичного товариства «Зжечене» були об'єднання поміщиків, духовенства, інтелектуалів із зубожілими дрібними власниками, управителями, чиновниками, орендарями чи офіціалами у єдиному списку виборців, обіцяючи бідноті землю. Однак, після розпуску I Думи 7 липня 1906 р. новий порядок голосування уже не

передбачив участі у виборах ні дрібної землевласницької шляхти, ні шляхти безземельної. Інтерес до об'єднання всіх верств польського населення згас. Були ще поодинокі спроби реанімувати «Зжеченє», але 20 липня 1907 р. Виборчий комітет Поділля проголосив себе єдиним представником усіх поляків своєї губернії і відмовився від подальшої співпраці зі спілкою. На кінець 1907 р. «Зжеченє» перестало існувати [121, с. 125].

Польська партія соціалістична (ППС) залишалась лідером у польському соціалістичному русі і виразником інтересів польських робітників. У лютому 1906 р. ППС в Україні одержала автономний статус. Революція 1905 р. поділила соціалістів у ППС на прихильників безпосередньої боротьби з царизмом на чолі з Ю. Пілсудським і групи, яка закликала до тісної співпраці й спільної боротьби з російськими соціалістами з метою наближення світової соціальної революції. На ґрунті методів боротьби в лавах партії виникло протистояння, що привело до розколу в партії. У 1906 р. ППС поділилась на ППС-революційну фракцію та ППС-лівицю, центр яких було перенесено в Галичину [93, с.22].

В 1906 – на початку 1907 рр. у Подільській губернії траплялися поодинокі випадки діяльності польських політичних партій. Так, 23 квітня 1906 р. в Києві відбувся з'їзд польської конституційно-демократичної партії України, Поділля та Волині. Газета «Громадська думка» писала, що було обговорено питання землі та її експропріації, участі поляків у виборах та важливості представництва у Думі [27, с.3]. У вересні 1906 р. до власниць сіл Бокієвки та Дзеленець Проскурівського повіту, поляків за національністю, О. Жеромської та С. Белінської звернувся молодий чоловік із проханням надати грошову допомогу на потреби бойової дружини Центрального польського революційного комітету. Ним виявився член цього комітету підданий Австро-Угорської імперії С. Чацький [147, с.142-143]. Проте ця акція успіху не мала.

8 лютого 1907 р. із Варшави у Немирів Брацлавського повіту на ім'я місцевого міщанина І. Кісселя надійшов лист. У ньому була прокламація «Ко всем организациям» та газета «Солдатский листок» №20 видання військово-

революційної організації Соціал-демократії Королівства Польського і Литви. У листі містилося прохання повідомити інформацію про перебіг подій, пов'язаних із виборами до II Державної Думи. Отже, подіями на Поділлі цікавилися члени відомої польської соціал-демократичної організації [147, с.143].

Отже, представники польської нації в 1906-1907 рр. продовжували шукати можливості для отримання політичного представництва в Державній Думі та відновлення своїх прав, які були в поляків до постанов 1832 та 1863 рр. В Подільській губернії діяльність польських політичних організацій не набула значної поширеності.

Перша російська революція стала черговою відправною точкою відліку етнічної політики російського самодержавства для євреїв імперії [130, с.104]. Справа в тому, що єврейський етнос прагнув до знищення багатолітніх обмежень, які стосувалися його в різних сферах діяльності. Саме тому євреї так активно підтримали вибори до Думи.

Зокрема, вибори в Подільській губернії відбувалися, як і в інших губерніях України. Але були свої особливості. Євреї наполегливо працювали для висунення своїх представників в Думу. Це здійснювалося за допомогою комітетів. Ефективність діяльності таких комітетів підтверджував губернатор О. Ейлер. У телеграмі генерал-губернаторові від 12 березня 1906 р. він вказував, що на всіх міських з'їздах виборців чисельно переважали євреї, які за будь-яку ціну намагалися провести у виборщики лише кандидатів-євреїв [73, с.50].

Але єврейська партія Бунд продовжувала дотримуватися тактики бойкоту виборів до I Державної Думи. Зокрема, у Подільській губернії особливо активно бойкотували вибори організації партії у Балтському та Вінницькому повітах. Так, у лютому 1906 р. у м. Балті поширювалися прокламації ЦК Бунду під красномовною назвою «Геть Державну Думу» [125, с.153]. Протягом першої половини цього року він розповсюджував серед жителів Балти прокламації «1 мая», «Народ и война», «Государственная дума» та ін. У них

йшлося про знищення чинного державного ладу та містився заклик ведення страйкової боротьби за свої права [147, с.127]. Бундівці закликали до посилення революційної боротьби і недопущення скликання Державної Думи. Такі ж прокламації було виявлено у м. Вінниці та м. Могилеві-Подільському [125, с.153].

На січень 1906 р. партійний осередок Бунду існував у Літині. Його керівниками були М. Лехтман, А. Трипольський, Л. Рубінштейн. Діяльність групи проявлялася в поширенні листівок та організації сходок [137, с.134].

9 липня 1906 р. царизм розпустив I Державну Думу. Відбулось злиття Бунду з партією соціалістичного спрямування РСДРП. Під час першої російської революції сформувалася національна програма Бунду, яка передбачала надання повної громадянської та політичної рівноправності євреям, а також національно-персональної автономії. У цей час у Подільській губернії продовжувалась участь євреїв у політичному русі. Місцева поліція активно переслідувала і виявляла революційних агітаторів [125, с.154].

«Украинский вестник» писав в середині 1906 р., що у Кам'янці та Житомирі боролися між собою не партійні організації та не партійні кандидати, а кандидати окремих національностей – єврейської, польської та російської, причому ці національні організації навіть не виставляли жодної певної політичної програми. У більшості віддалених місцин Південно-Західного краю єврейське населення намагалось провести у виборщики будь-що тільки євреїв, не бажаючи довірити справу свого національного звільнення нікому іншому. Завдяки такій помилковій політиці в багатьох містах у виборщики потрапили місцеві багатії, мало зацікавлені в потребах найбідніших класів населення і не потрапили до списків (як, напр., в м. Новій Ушиці в тільки й же Подільській губернії) поважні діячі й істинні демократи лише тому, що вони не євреї. Цією помилкою між іншим пояснюється непомірно мале представництво юдеїв від України (4 особи), тоді як пропорційно відсотковому відношенню єврейського населення їх мало бути людей 10-12 [14, с. 725].

Серед єврейських політичних організацій на Поділлі активну роботу під час підготовки та проведення виборів до II Державної думи проводили Бунд та «Поалей Ціон». На час виборів активну діяльність розгорнув Хмільницький осередок партії Бунд [73, с.60].

В січні 1907 р. було заарештовано трьох активістів Хмільницького осередку – Х. Шлігера, Д. Лівшіца і Рехтмтана. При обшуку вищезгаданих осіб знайдено записку зі штампом Хмільницької організації Бунду, звіт його місцевого осередку та 2 примірники прокламації «До виборщиків у Державну думу [137, с.135].

Особливістю передвиборної боротьби до II Державної Думи на Поділлі була активна співпраця політичних партій «лівого» спрямування [73, с.61]. Заклики до утворення міцних політичних блоків лунали і в подільській пресі. Так, дописувач «Винницкой газеты» логічно зауважував, що участь у виборах усіх прогресивних політичних партій може викликати дроблення голосів виборців, а це, в свою чергу, створить умови для перемоги правих партій. Уникнути такого перебігу подій, на думку автора, можливо лише за умови створення блоків і угод між політичними партіями, близькими за своєю програмою, та одиничних угод між партіями, що відрізняються принциповими позиціями [73, с.62].

Діяли на Поділлі й інші єврейські організації. Так, у відділенні Товариства взаємодопомоги євреям вчителям та меламедам у м. Теплик Подільської губернії з'ясувалось, що члени товариства Е. Шифман і М. Кардонський в політичному відношенні неблагонадійні, оскільки вони під час революційного руху в 1906 – 1908 рр. були помічені в таємних зібраннях молоді в м. Теплик, а також «сприяли поширенню прокламацій та інших нелегальних видань» [65, с.79].

Отже, у 1906-1907 рр. активізувалася політична діяльність єврейського населення Поділля у зв'язку з революційними подіями. На території губернії були створені єврейські політичні гуртки й осередки опозиційних до російської влади партій Бунду, Поалей Ціону, ССРП, члени яких перебували в авангарді

масових політичних акцій. Крім цього відбувалося створення виборчих комітетів, які агітували всіх євреїв долучатися до виборів за своїх кандидатів.

Таким чином, Перша російська революція стала для всіх політичних партій національних меншин Поділля періодом піднесення. Частина партій, зокрема російські та єврейські соціалістичні партії бойкотували вибори І Державної Думи і здійснювали активну агітацію серед населення краю. Російські праві ліберали та консерватори навпаки прагнули отримати цінні мандати в Думу для зміни та цементування політики влади. Польські ж політичні сили маючи переважно спільну мету не могли знайти спільної об'єднуючої ланки, а тому боролися між собою, послабляючи національний рух. Однак після закінчення революційних подій, з настанням реакції, всі революційні партії зменшили свою активність і навіть більше, значна частина подільських місцевих осередків припинили свою діяльність.

3.3. Соціально-економічне та культурно-духовне життя краю у висвітленні української преси

В період 1906-1907 рр. соціально-економічне та культурно-духовне життя подільського краю значною мірою активізувалося і це знаходило своє місце в матеріалах преси. Зокрема, вона звертала увагу на розгортання на території українських земель Столипінської аграрної реформи. В період революції селянам надали право переселятися без будь-яких обмежень, скасовано викупні платежі тощо. Царський маніфест обіцяв розширити операції Селянського банку, щоб полегшити придбання землі. Було створено міністерську комісію, яка займалася питанням розробки реформи [4, с.1] і закон від 29.5.(11.6.) 1911 про землеустрій, який встановлював порядок праці землевпорядних комісій (губернських, повітових і волосних, створених ще указом від 4(17) березня 1906 р. [106, с.34].

Надалі земельне питання в Росії набуло ще більшого значення. Ось чому П. Столипін, очоливши Раду Міністрів, відразу приступив до розробки нового аграрного законодавства. 25 серпня 1906 р. Столипін в урядовому повідомленні опублікував широку програму реформ. Особливу увагу було приділено аграрному питанню. Основний зміст реформи полягав у дозволі виходу селян з общини з одночасним закріпленням своїх наділів у приватну власність [106, с.34].

Реформа передбачала ряд заходів, що мали на меті підтримку приватної власності на землю і посилення заможного селянства шляхом руйнування селянської общини (громади) [159, с.294].

Характеризуючи її реалізацію на Поділлі, слід зазначити, що тут проведення земельної реформи покладалося на губернські та повітові землевпорядні комісії. Протягом 1906-1907 рр. на Поділлі створили 12 повітових землевпорядних комісій. У результаті діяльності комісій в роки реформи провели в Подільській губернії землевпорядні роботи для 19.380 селянських господарств, в т.ч. створено 11597 одноосібних господарств (59,8% до загальної кількості землевпорядних господарств) [106, с.35-36].

Одним із найважливіших інструментів руйнування селянської общини стала переселенська політика. Форсуючи цей процес, уряд хотів послабити земельний голод у 36 внутрішніх малоземельних губерніях Росії, а головне – відправити мільйони безземельних і бунтівних селян подалі від поміщицьких маєтків – за Урал, де було чимало вільної землі. Як відомо, переселення на східні землі імперії відбувалося й раніше, але могутній небачений до цього часу поштовх переселенському процесу дав Указ від 9 листопада 1906 р. Якщо за більш як чотири десятки років (1861-1905) було переселено лише близько 2 млн. чол., то за п'ятиріччя (1906-1910) – понад 2,5 млн. осіб. Переселення набрало справді масового характеру і залишалося таким аж до Першої світової війни. Пожвавлення цьому процесу спричинилося тим, що на підставі названого указу селяни отримували грошову компенсацію за свій наділ при виділенні з общини. Крім цього, переселенці звільнялися на тривалий час від

податків, отримували у власність ділянку землі (15 га на главу сім'ї і 45 га на інших членів сім'ї), грошову, допомогу – 200 крб. на сім'ю; чоловіки звільнялися від військової повинності. Найбільше переселенців до східних районів Російської імперії дали українські губернії. За 1906-1912 рр. на сибірські простори виїхало близько 1 млн. українських хліборобів. Тільки з Київської, Волинської і Подільської губерній туди виїхало понад 280 тис. осіб. Переважно це були ініціативні, роботящі селяни, які бажали самостійно господарювати на землі, незважаючи на труднощі, що чекали їх у глухих місцях [106, с.36-37].

Водночас у Подільській губернії розвивалась кооперація, про що писала дослідниця Ю. Магась-Демидас. У контексті розвитку сільськогосподарської кооперації в цей час своєрідною рисою Подільської губернії була поява гуртків – специфічної форми універсальної кооперації. Найпершим у листопаді 1906 р. утворився Кузьминецький гурток, що в Гайсинському повіті, у серпні 1907 р. – Летичівський повітовий, у жовтні того ж року – Сутиський Вінницького повіту [112, с.116]. В означений період сільськогосподарська кооперація стала більш масовою, почали з'являтися селянські кооперативи, зокрема спеціалізовані. На Поділлі, за цими ж даними, 1906 р. відкрилося 1 універсальне й 1 – птахівницьке. У грудні 1907 р. відкрилося Могилів-Подільське сільськогосподарське товариство. Його діяльність розповсюджувалася на весь Могилівський повіт [112, с.118].

Газета «Подоліе» за 18 січня 1907 р. повідомляла: «На основі спеціально затвердженого... міністром фінансів Статуту 19 жовтня 1906 р. створюється кредитне товариство в с. Суровці Могилів-Подільського повіту. Основний капітал обсягом 2000 крб. дано в позичку Держбанком з умовою його повернення протягом 18 років. При цьому банк залишає за собою право негайного повернення йому цієї суми, якщо вбачатиме, що діяльність товариства не отримує належного розвитку або не відповідає вимогам закону і Статуту» [106, с.37-38].

Крім, власне, хліборобства, на Поділлі селяни займалися розведенням тютюну, хмелю, полуниці та бджільництвом. Інколи тут зустрічалися господарства, в яких з п'яти дес. земельної площі близько трьох відводилося під сад [159, с.297]. Такі господарства мали солідний прибуток.

Одним з факторів розвитку капіталізму в сільському господарстві було, утворення спеціалізованих районів землеробства. Стосувалося це і Подільської губернії, яка була однією з найбільш аграрноперенаселених. В сільському господарстві Правобережжя працювало 74,4% всього населення. Однією з основних культур землеробства регіону був цукровий буряк, посіви якого займали 56% загальної площі селянських посівів всієї Росії (600 тис. десятин). У Подільській губернії в площі цукробурякових посівів складала 140 тис. десятин [69 с.9].

Вирощування цукрових буряків давало хороший прибуток лише тим господарствам, які містилися недалеко від заводів. Укладалися торгові угоди між селянами та заводами на посів будяків переважно восени чи взимку. Укладаючи договір селянин отримував аванси на посів буряків, що складали 10-40 крб. На 1 десятину посіву. Нестатки змушували малоземельних селян також скористатися такою можливістю одержання кредиту. Часто не маючи можливості його повернути вони ставали боржниками заводів. Так для Ялтушківського заводу губернії селяни замість законтракованих 1042 десятин засіяли лише 352 десятини [69, с.10].

Заможні селяни мали значний зиск укладаючи угоди з заводами на декілька років вперед та отримуючи від них аванси. Це дозволяло їм розширювати своє господарство, відводити для буряків велику частину своєї землі і форсувати насадження буряків протягом років [69, с.10].

Розпорошеність виробників, віддаленість до заводів створювали великі труднощі у відносинах між селянами та підприємцями. Їм на допомогу приходили посередники, що брали плату з заводів та виробників. У ролі посередників виступали і установи дрібного кредиту [69 с.10].

Оцінюючи розвиток тваринницької галузі на Поділлі, кореспонденти часопису «Рідний край» в 1906 р. відзначали, що тваринництво цих регіонів знаходиться у стані глибокого економічного занепаду. Брак землі, податковий тягар, неврожаї та ряд інших обставин змушували селян продавати худобу. Це стало причиною стрімкого падіння її чисельності і, відповідно, кризи тваринницької галузі [108, с.103].

Незважаючи на перепони влади, на початку XX ст. на території підросійських українських губерній почав формуватися профспілковий рух. До кінця 1906 р. в 37 населених пунктах Київщини, Харківщини, Полтавщини, Поділля та Північної Таврії діяло понад 160 легальних спілок робітників та службовців [134, с.211]. Зокрема, одне з них створили бундівці в серпні 1905 р. в Проскурові. До нього входили прикажчики і на чолі якого стояв М. Козовой. Метою останнього було покращення матеріального становища працівників [137, с.132].

Отже, соціально-економічна складова життя краю знайшла незначне висвітлення в матеріалах преси. Переважно вона торкалася Столипінської реформи та окремих подій життя краю.

Однією із найважливіших подій того часу стало інституційне оформлення і діяльність подільської «Просвіти». Перші її кроки були здійсненні в кінці 1905 р., а вже, за даними дослідника О. Юрченко, на початку січня 1906 р. у м. Кам'янці-Подільському виник осередок «Просвіта». Його засновником був гурток українських патріотів [163, с.82]. 26 лютого в 1906 р. в місті відбувся вечір з нагоди 45-річчя від дня смерті Тараса Шевченка. Просвітяни читали Шевченкові вірші, співали пісні. Прибуток, отриманий від вечора, було відправлено на спорудження пам'ятника Шевченку в Києві [87, с.77]. Видання «Громадська думка» повідомляла пізніше, що через утиски уряду, товариству не можливо було повноцінно відкритися і лише на весну 1906 р. вони почали збирати гроші на його розвиток [8, с.3]. «Товариству прийшлося існувати нелегально. Один з закладчиків, не чекаючи закону про товариства, став виписувати з книгарні «Киевскую Старину», книжки для народу, і засновувати

по селах читальні. Таких бібліотечок, дякуючи йому, засновано тепер до 20 [8, с.3]. Розпочати практичну діяльність безпосередньо в межах міста кам'янець-подільські просвітяни спромоглися лише після того, як вийшов циркуляр від 4 березня 1906 р. про тимчасові правила для самодіяльних товариств і спілок. Кам'янець-подільська «Просвіта» одразу ж записалася під № 1 у реєстр товариств Подільської губернії [25, с.3].

Сучасник подій В. Приходько писав, що «у Кам'янці в цей час українська молодь збиралась на сходи, провадила політично-освідомлюючу роботу по селах, нав'язувала зв'язки з сільською інтелігенцією для поширення українського національно-політичного руху. Однак, все те робилось незалежно від «Просвіти». «Просвіта» існувала легально, один факт її існування мав велике агітаційне значення і тому всі кам'янецькі українці умовились оберігати «Просвіту», себто провадити через Товариство виключно культурно-освітню роботу і в рамцях закону, щоб не наражувати її на небезпеку» [45, с.170].

Видання «Громадська думка» писала в червні, що справа «Просвіти» в Кам'янці росте. Поступають гроші в касу, є гарна бібліотека з книгами класичними та дешевшими для народу. Представники організації подали прохання губернатору про відкриття читальні в маленькому селі над Дністром, а також відкриття таких же читалень в своїм селах [9, с.3.].

Член Кам'янецької «Просвіти» Ю. Сіцинський на подільському з'їзді духовенства порушував питання про відкриття кафедр українознавства в духовних школах Поділля. Діяльність товариства також проявлялась у читанні лекцій, в основному з українознавства, проведенні вистав і концертів, вечірок та народних гулянь; товариство брало участь у різних виставках та проводило продаж українських книжок [93, с.11]. Відкритий у с. Печері Брацлавського повіту осередок «Просвіти» славився аматорським гуртком, який завжди збирав велику аудиторію і мав неодмінний успіх. Під керівництвом подільського товариства у сільській місцевості розпочали роботу десятки бібліотек та хат-читалень. Найбільш дієвими стали осередки у м. Жванець, с. Боришківці, с.

Вищий Ольчедаєв та ін. Основною організаційною формою роботи товариств стало підвищення рівня грамотності селян, розповсюдження, придбання, індивідуальне й колективне читання, обговорення українських книг, журналів і газет, зокрема заборонених [163, с.82]. Є згадка про ще одну філію подільської «Просвіти», засновану у містечку Дунаївцях [132, с.267].

Видання «Рада» писала, що на початку вересня 1906 р. «діло нашої «Просвіти» росте, хоча кошти товариства значно не побільшуються, засоби невеликі і членів мало». Також перешкодою є те, що сільське духовенство відноситься до «Просвіти» байдуже, а адміністрація – неприхильно. Подано 23 прохання, а дозволу нема [17, с.3].

Кам'янець-Подільська «Просвіта» звертала велику увагу на влаштування невеличких бібліотек у помешканнях членів товариства. Ця діяльність полегшувалася тим, що переважна більшість членів «Просвіти» була сільськими жителями. Так, приміром, за станом на 17 березня 1907 р. із 205 членів товариства лише 45 проживали в самому місті, решта 160 – по селах Поділля [18, с.3]. В таких умовах «Просвіта» розіслала українські книжки приблизно в 100 пунктів, хоча з причини нестачі коштів вона не мала змоги розсилати книжок більш як на 4-5 руб. в одне місце. Часто члени товариства, які очолювали ці бібліотечки, самі займалися продажем книжок. За рік від початку діяльності «Просвіти» вони розпродали книжок на 300-400 руб. [25, с.3].

У зв'язку з тим, що відкриття нових філій відбувалося дуже важко, просвітяни Поділля у своєму Статуті заклали норму про те, що «поза Кам'янцем складаються на Поділлі місцеві автономні товариства, котрі працюють в межах Статуту». Тому всі філії, бібліотеки-читальні не були автономними установами, а безпосередньо підлягали центральному товариству [101, с.101]. Так, існувала «Просвіта» і в містечку Жванець, що біля Кам'янця. Її засновником був Калістрат Степура, батько Григорія Степури – відомого українського громадського діяча [76].

В 1906 р. значна філія подільської «Просвіти» відкрилась у Могилеві-Подільському [163, с.82]. У цьому ж році до неї долучився Й. Волошиновський, який і заснував у Могилів-Подільському товариство «Просвіта» та видання «Світова зірниця» [121, с.162]. Видання «Украинский Вестник» писало, що «воно розраховане на малосвідомі і навіть малограмотні верстви селянства; «Світова зірниця» принципово усуває від себе питання релігійні, політичні та національні, обмежуючи свою програму виключно навколо господарських інтересів землероба» [41, с.52].

Як зазначив часопис «Світова Зірниця» Рада відділу товариства «Просвіта» (Могилів-Подільського) 20 жовтня 1906 р. ухвалила виробити програми для початкових українських шкіл та недільних і вечірніх лекцій для дорослих [102, с.114]. Вже невдовзі управа Могилівського відділу організації заявила про себе організацією спектаклю, дохід з якого планувала використовувати на різні освітянські справи [131, с.239].

«Украинский вестник» від 16 липня 1906 р. повідомляв, що видання «Світова Зірниця» продовжує давати корисні поради та вказівки з різних галузей господарства, поміщаючи в той же час замітки про зміни поточного законодавства. В той же час як і раніше газета старанно ухилялася від обговорення економічних і політичних питань [41, с. 654-655].

У 1906-1907 рр. тут виходив додаток до «Світової зірниці», де публікувалися дитячі оповідання, вірші, казки, науково-популярні статті, молитви українською мовою. Цінна річної підписки для селянина, як на той час, була чималою – 2 крб.40 коп., а тому деякі номери Волошиновський на прохання селянських громад надсилав безкоштовно [88 с.318].

У часописі «Світова Зірниця» також знаходимо повідомлення про те, що 23 травня 1907 р. в Кам'янці-Подільському відбулося засідання членів ради Українського товариства «Просвіта». Після поточних справ, обмірковували відкриття приватних початкових шкіл, в котрих все викладалося би українською мовою... Члени товариства сподівались, що все вдасться, бо

Статут дозволяв відкривати школи, а в Кам'янці-Подільському вже була польська школа [60, с.32; 102, с.114].

З 20 червня 1907 р. губернська влада заборонила діяльність товариства «Просвіта» у Подільській губернії. Це сталося після того, як бібліотекар місцевої «Просвіти» О. Неселовська передала одному з місцевих робітників низькопробну соціалістичну листівку, яку той одразу ж відніс до поліції. Як наслідок, «Просвіту» закрили, й відновити свою діяльність вона змогла лише на початку наступного 1908 року [110, с.518].

Українці та представники національних меншин, що проживали на території краю також намагалися пом'якшення урядових заборон на викладання рідною мовою в навчальних закладах. Адже ще від 70-х років в умовах посилення русифікації відбувалася «тиха боротьба» з її поступом, яка охопила весь обшир давніх річпосполитських земель, зокрема й Правобережну Україну [131, с.248].

Проілюструємо негативи русифікації таким прикладом. Полтавське видання «Рідний край» отримувало листи з усіх регіонів України. Наприклад, педагоги однієї із сільських шкіл Подільської губернії в 1906 р. писали: «...кожен, хто працює в школах, добре знає, скільки треба потратити часу, прикласти праці і умілості, щоб навчити читати і писати учнів, особливо молодших. Головна причина цьому – нерозуміння учнями російської мови, на якій проводиться вчення». В іншому листі зазначалося, що «... корисна праця в початковій школі на Україні через заборону рідної мови майже неможлива». І таких листів була незліченна кількість [108, с.117-118].

Прагнення населення губернії на викладання українською мовою висувала й гімназія Славутинської в Кам'янці-Подільському, про що повідомляло видання «Рада» [20, с.2]. Це прохання було задоволене Міністерством, яке видало дозвіл на викладання лише у приватних навчальних закладах, якщо цього прагне їх керівництво. Внаслідок цього викладання української мови як обов'язкового предмету запровадили у Кам'янець-

Подільській жіночій гімназії, Подільській духовній семінарії, церковно-учительській школі Вінниці, а також у двокласних школах [59, с.134].

Якщо таємне навчання українською було характерне переважно для сільської місцевості, то заборонені владою польські початкові школи організовувалися і в міських поселеннях [131, с.248]. Однак навіть революційні події 1905 р. кардинально не вплинули на легалізацію польського шкільництва. За даними Л. Зашкільняка, упродовж 1905-1914 рр. на Правобережній Україні було викрито близько 300 таємних польських шкіл, із них до 1907 р. – 102 . Добра третина таких освітніх осередків функціонувала в містах і містечках, де їх існувало й по декілька , в окремих з яких практикували ще й вивчення російської [131, с.249]. Такі школи функціонували й у Подільській губернії.

Революційні події 1905 р. змусили владу піти на поступки громадськості. Такою поступкою було поява «Тимчасових правил про товариства і спілки» від 4 березня 1906 р., за якими дозволялася легальна діяльність громадських організацій, зокрема й національних товариств. Але в період проведення виборів до І-ї Думи місцева подільська адміністрація робила все можливе для послаблення польського фактору в краї [72, с.35].

Прикладом цього були репресивні заходи бюрократії проти мережі культурницьких товариств «Освята» на Правобережній Україні. Скориставшись дозволом для відкриття товариства, представники польської інтелігенції Києва заснували організацію «Освята», що було зареєстроване київською губернською адміністрацією 14 липня 1906 р. Водночас, Сенат відмовив керівництву подільської та волинської «Освяти» в реєстрації відповідно 23 серпня 1906 р. і 9 квітня 1907 р. [72, с.35].

Заборона діяльності «Освяти» в Південно-Західному краї не поставила крапку в історії польського руху на Правобережжі. На зміну «Освяті» прийшли неформальні товариства, клуби та гуртки, до яких належали клуби «Огниво» й «Огниско» та мережа осередків і гуртків «Полонії» [72, с.35].

Все ж в цей період польська громадськість долала перепони на шляху до реєстрації своїх товариств. Їхня мережа продовжувала ширитися міським

простором у Подільській губернії (Нова Ушиця, Летичів, Проскурів, Ямпіль). У 1913 р. польські громадські організації й культурні центри функціонували в Умані (польський жіночий гурток), Луцьку (польське зібрання), Вінниці (громадський польський гурток), Могилеві-Подільському (польський дім), Новій Ушиці (римо-католицьке товариство) [131, с.340].

Іншою стороною культурно-духовного життя краю в цей період було те, що в кінці 1905 та 1906 рр. у багатьох єпархіальних виданнях з'являються публікації з історії української церкви. Пожвавлення національних проявів спостерігалось і в парафіях. Серед патріотичних священників відзначалися насамперед майбутній єпископ УАПЦ протоієрей А. Гриневич, священник містечка Фельштин на Поділлі К. Ванькевич, протоієрей с. Гришівці Г. Сендерко та ін. [99, с.343].

Подільське парафіяльне духовенство виступило із пропозицією запровадження демократичних принципів церковної організації [99, с.354-355]. Також із різних губерній надходили повідомлення про бажання духовенства запровадити викладання українською мовою в церковнопарафіяльних школах та духовних семінаріях [2, с.2]. З 1906 р. почав виходити орган подільського духовенства «Православная Подолия», де під рубрикою «Беседы пастыря с народом на местном (малорусском) языке» вперше опублікували українською мовою [88, с.318]. Також тут публікувалися загальні статті на тему «малоросійської» мови та її використання для українського народу [2, с.2]. За інформацією «Ради» Подільський єпархіальний з'їзд у вересні 1906 р. прийняв резолюцію включити до програм духовних семінарій як обов'язкові предмети українську мову, літературу, історію України та рідного Поділля [5, с.355].

Крім, цього священники активно долучались до політичного життя. Зокрема, священний Синод ще напередодні виборів до Державної думи звертався з відозвами до духовенства із заохоченнями брати участь у виборах та державному житті [12, с.1]. Приміром, за дорученням зібрання духовенства Могилівського повіту Подільської губ., священник Іоанн Моралевич звертався до Міністра внутрішніх справ з проханням надати священникам право

делегувати замість себе на вибори псаломщиків [114, с.75]. А деякі священники своїм втручанням добилися згортання виступів селян в Ушицькому та Літинському повітах. Також окремі з них доносили на революціонерів. Такі факти зафіксовані в с. Волчок Брацлавського та с. Чечелівка й Михайлівка Гайсинського повітів. Декілька священників стали на чолі чорносотенних організацій в с.Мала Русява Ямпільського повіту та Михайлівка Соболєвська Гайсинського [124, с.7].

Отже, революційні події з однієї сторони вплинули на ставлення православного священництва до української ідеї і сприяли його українізації, а з іншої підтвердили, що російська православна церква є оплотом режиму і готова його захищати.

Таким чином, духовно-культурне та соціально-економічне життя краю знайшло висвітлення української преси. Важливе місце вона приділила появі та функціонуванню подільської «Просвіти» і її філіалів. Також в цей час активно розвивався відділ «Просвіти» в Могилів-Подільському та фактично його друкований орган «Світова зірниця». Значне місце зайняло діяльність подільського духовенства. Життя поляків краю розглядалася через призму їх освіти та діяльності товариств та організацій.

Висновки до Розділу 3.

Отже, український суспільно-політичний рух на Поділлі в період виборів і діяльності I і II Державних Дум в значній мірі продовжував розвиватися в фарватері російських політичних партій. Переконані, що українські національні сили все ще залишалися слабкими та залежними від них. Нечисленні представники інтелігенції намагалися об'єднати українських селян та міщан, але це було складно в силу відсутності необхідних засобів, інструментів та протидії російської влади, яка створювала перешкоди, зокрема, нищила пресу – головний рупор для поширення національної свідомості. Саме періодичні видання давали на той час можливість українському суспільно-політичному руху не відхилятися від наміченого шляху та шукати рішень для подальшої боротьби. Щодо російських, польських та єврейських політичних організацій,

то вони певною мірою знаходилися в «тіні» для української періодики. «Громадська думка»/«Рада» та «Украинский вестник» писали про їх легальну діяльність, але це робилося лише за умов зв'язку з українськими політичними силами. Також варто звернути увагу, що якщо проаналізувати результати виборної боротьби в Подільській губернії, відзначаємо, що для усіх політичних партій вони виявилися невтішними. Адже жодній із них не вдалося провести у I та II Думу бодай одного кандидата. Ці факти без сумніву, були характерними особливостями подільських виборів. Також важливою особливістю духовно-культурне та соціально-економічне життя краю був розвиток національних товариств українців, поляків, євреїв. Поневолені нації розуміли, що якщо достукатися до пригнобленого народу навіть в умовах російських санкцій, то з часом вони зможуть підняти його на боротьбу проти царизму за створення власної держави.

Висновки

Розв'язання поставлених у магістерській роботі завдань дозволяє сформулювати узагальнюючі висновки стосовно перспектив дослідження на тему суспільних відносин у Подільській губернії під владою Російської імперії в 1905–1907 рр. на матеріалах преси.

Визначено, що наукова проблема ще не була предметом спеціального дослідження у вітчизняній історичній науці. В той же час в період незалежності з'явилася низка праць, які розпочали процес дослідження суспільних відносин у Подільській губернії за матеріалами української преси. Варто наголосити, що найбільше праць, в яких порушувалася проблема у досліджуваному регіоні, було створено за останні два десятиліття, оскільки у 1990-і рр. бракувало узагальнюючих праць з історії політичних партій та громадських організацій в Україні, хоча низку фактів з їх історії піднімали такі вчені, як Д. Бовуа, В. Головченко, В. Сарбей, та інші. Серед сучасних українських вчених суспільні відносини у регіоні вивчали такі дослідники, як А. Глушковецький, С. Донченко, А. Заводовський, В. Магась, О. Мартинюк, О. Обершт, С. Ткач, О. Федьков, та ін. Питанню місця та значення періодики на розвиток суспільних процесів в губернії та Україні досліджували Л. Баженов, А. Животко, В. Ігнатенко, І. Крупський, І. Кучернюк, Н. Огороднік, П. Опанащук та інші вчені. Місце національних меншин в період революції на території губернії вивчали О. Білобровець, М. Гаухман, І. Лісевич, С. Оліпер, Л. Орловський, О. Погуляєв, Ю. Поліщук, О. Симчишин та інші вчені. Низка дослідників зосередилась на аналізі ролі громадських організацій, окремих діячів, соціальних верств та суспільних процесів, що почали виникати під час революції в губернії. Зокрема, тут слід назвати напрацювання: Я. Бойчука, О. Кошеля, Б. Крищука, О. Лисенка.

З'ясовано, що використані в роботі джерела класифіковано відповідно до критеріїв сучасного джерелознавства. Їх можна поділити хронологічно на праці, які вийшли в I. 1905-1917 рр., II. 1920-1980, III. 1991 – дотепер.

Надзвичайно репрезентативним джерелом для дослідження послужила українська преса, що містить низку фактів щодо суспільно-політичного розвитку регіону і яка подавала актуальні історичні, політичні, полемічні, новинні та літературні матеріали. В комплексі всі вони дають загалом цілісну картину суспільних відносин у Подільській губернії в період революції. Аналіз джерел та методології свідчить про те, що вони забезпечують необхідну базу для наукового дослідження теми роботи. Методологія дослідження базувалася на принципах історизму, об'єктивності, багатофакторності та системності, що забезпечило неупередженість висновків. Це дозволило всебічно проаналізувати суспільно-політичні, соціально-економічні та духовно-культурні процеси на Поділлі початку XX століття. А тому вважаємо, що використання історіографічної спадщини, розлогого комплексу джерел, сучасного методологічного інструментарію створило достатнє підґрунтя для реалізації поставлених у магістерському дослідженні завдань.

Доведено, що Подільська губернія належала до правобережного регіону, сформованого наприкінці XVIII століття після другого поділу Речі Посполитої. Вона розташовувалася на південному заході України, а її адміністративним центром був Кам'янець-Подільський. До складу губернії входили 12 повітів. На початок XX століття в губернії налічувалося 12 повітових, 5 заштатних міст, одне безповітове місто – Жмеринка, та 121 містечко. Основну частину населення становили українські селяни, хоча тут також проживала значна кількість поляків, євреїв і незначний відсоток росіян-окупантів. Економіка регіону була переважно аграрною.

Проаналізовано, що революція 1905–1907 рр. стала ключовим етапом у модернізації суспільних структур Російської імперії. Ці зміни відобразилися і на Поділлі. На початку XX століття, під впливом російських соціалістичних і європейських демократичних ідей, почали виникати українські політичні партії. Вони швидко здобули підтримку серед інтелігенції, селян і робітників. Завдяки їхній діяльності з'явилися перші українські періодичні видання: «Хлібороб», «Громадська думка» (яке почало виходити 31 грудня 1905 р.), «Рідний край» та

інші. Українська преса того часу відігравала значну роль у культурному, духовному та суспільно-політичному житті. Вона висвітлювала історичні події, аналізувала соціально-економічні та ідейні аспекти епохи. Газети та журнали допомагали зрозуміти умови, в яких формувалося суспільство, окреслювали ключові тенденції часу й сприяли збереженню національної ідентичності. На початку XX століття українські друковані видання в Російській імперії стали важливою трибуною, де інтелігенція висловлювала свої ідеї та відстоювала право використовувати рідну мову у всіх сферах життя. Хоча події 1905 р. майже не були охоплені українською пресою безпосередньо, пізніше її матеріали разом із працями сучасних істориків дозволили висвітлити діяльність таких організацій, як УСДРП, РУП, Спілка, УНП, УДП та УРП. Також вони розкривали подробиці селянських заворушень, студентських протестів і розвиток революційних ідей, зокрема в Кам'янці-Подільському.

Доведено, що на початку 1905 р. населення Поділля складалося з великої частки росіян, поляків і євреїв, які мали значний вплив на соціально-політичне життя регіону. Росіяни переважно займали чиновницькі посади й підтримували консервативні сили, такі як «Союз русского народа» та чорносотенні організації, що активно формувалися в селах Поділля. Водночас інші російські політичні партії, зокрема РСДРП, ПСР, Конституційно-демократична партія та «Союз 17 жовтня», діяли переважно в міських і містечкових громадах, де проводили активну агітацію. Польська громада регіону відзначалася більшою політичною різноманітністю. Її представники брали участь у діяльності Польської конституційно-демократичної партії, партії Національної демократії, «прогресивних демократів», Соціал-демократії Королівства Польського і Литви, а також Польської партії соціалістичної. Поляки були рівномірно розподілені серед політичних течій, які відображали національні інтереси. Єврейське населення, зважаючи на економічну скруту, територіальні обмеження й замкнутість громади, здебільшого підтримувало соціалістичні рухи, зокрема російські. Окрім цього, євреї створювали власні політичні організації. Серед них вирізнялися Бунд, Сіоністсько-соціалістична робітнича партія (ССРП),

Єврейська соціал-демократична партія «Поалей-Ціон» та Соціалістична єврейська робітничка партія.

З'ясовано, що Українська преса, працюючи в умовах жорсткої цензури, зосереджувала увагу переважно на культурно-духовному житті регіону. У друкованих виданнях висвітлювали питання зародження товариства «Просвіта», аналізували рівень освіти серед українців і поляків, обговорювали ініціативи духовенства щодо проповідей українською мовою. Також увага приділялася проблемам русифікації, ставленню влади до національних меншин, появі польських і єврейських громадських та релігійних організацій.

Встановлено, що запровадження парламентаризму в Російській імперії стало важливим кроком на шляху до модернізації державного управління, що викликало надії у багатьох громадян на послаблення самодержавства. Ці сподівання розділяли й лідери українських партій, формування та активізація яких значно прискорилися через національне пригноблення та соціальну напругу. Початок революції 1905–1907 рр. стимулював політичний рух, зокрема прагнення взяти участь у виборах. Проте далеко не всі жителі Поділля підтримували ідею виборів до Державної Думи. Зокрема, українські соціалістичні партії, такі як УСДРП, у союзі з російськими соціалістами бойкотували перші вибори, не вбачаючи в них реальної можливості здобути перемогу. Українська преса детально висвітлювала ці події, аналізувала причини такого підходу та пропонувала стратегії для консолідації національного руху. У той самий час ліберальні сили, співпрацюючи з Конституційно-демократичною партією, брали активну участь у виборчих перегонах. Підсумки виборів до Першої Думи в Подільській губернії виявилися доволі символічними: обрано 13 українських селян. Це стало поразкою для консервативних сил, а також польських і єврейських політичних організацій, які через небажання співпрацювати з українцями діяли ізольовано. Між виборчими кампаніями місцеві друковані видання зосереджувалися на просвітницьких матеріалах, заохочуючи подолян до обдуманого вибору, підтримки українських партій і підвищення політичної свідомості. Вибори до Другої Державної Думи

відзначилися спробами царського уряду зменшити вплив селянського електорату. Незважаючи на це, результати голосування свідчили про посилення радикальних настроїв серед новообраних депутатів. Представники другої каденції активно виступали за реформи, що стосувалися перерозподілу землі, розвитку освіти, захисту мовних і культурних прав, а також розширення автономії національних регіонів. Ці ініціативи знайшли підтримку в українських виданнях, які послідовно захищали інтереси депутатів і засуджували репресивну політику царизму.

З'ясовано, що під час виборів до Першої Державної Думи українська преса активно інформувала жителів Поділля про діяльність російських соціалістичних партій, таких як РСДРП і ПСР. Ці партії, хоча й бойкотували вибори, прагнули привернути увагу населення до своєї боротьби проти царської влади. Вони поширювали листівки, організовували страйки та вдавалися до нападів на чиновників. Водночас російські ліберальні та консервативні партії активно агітували серед подолян, проводячи збори, лекції, публікуючи матеріали в пресі та розповсюджуючи листівки, аби здобути підтримку на виборах. Однак їхні невдачі на виборах у губернії виявили відсутність суттєвих висновків. Лише після поразки соціалісти усвідомили необхідність брати участь у виборах, але під час кампанії до Другої Думи їх тактики залишалися схожими: вони продовжували відмовлятися співпрацювати з українськими партіями, ігнорували потреби селянства та питання запровадження української мови. Українська періодика також зазначала, що польські й єврейські сили в період виборів 1906–1907 рр. агітували виключно за своїх кандидатів. Через внутрішню розрізненість і незначну чисельність ці етнічні громади не змогли скласти конкуренцію переважно українському населенню, через що їхні кандидати зазнали поразки в Подільській губернії. Попри це, новостворені польські та єврейські партії дедалі більше зосереджувалися на громадсько-культурній діяльності, прагнучи послабити репресивну політику царизму щодо своїх народів.

Встановлено, що соціально-економічне та культурно-духовне життя Поділля, висвітлене українською пресою, мало чітке спрямування на підтримку національного відродження. Зокрема, значна увага приділялася діяльності товариства «Просвіта», функціонуванню газети «Світова зірниця», мережі польських культурницьких товариств «Освята», роботі українського духовенства, відкриттю польських таємних навчальних закладів, шкіл і гімназій, а також організації курсів з українознавства.

Отже, матеріали газет і журналів, які виходили у 1905-1907 рр., разом з іншими джерелами та науковою літературою, уможливають всебічно охарактеризувати суспільне життя Подільської губернії.

Список використаних джерел та літератури:

Джерела:

1. [Без назви]. *Рада*. 1906. 8 листопада. №47. С.3
2. [Павловський М.] Орган подільського духовенства в обороні народньої української мови. *Громадська думка*. 1906. 4 березня. №11. С.2.
3. [Хотовицький М.] Веселі вибори. *Громадська думка*. 1906. 29 березня. №71. С.4.
4. 11-те березілля Київ. *Громадська думка*. 1906. 25 квітня. №57. С.1
5. Асимілятори в українському вбранні. *Рада*. 1906 р. 21 грудня. № 84. С. 1–2
6. Брацлавський повіт. *Громадська думка*. 11 квітня. № 81. С. 3.
7. В Лук'янській тюрмі. *Рада*. 1906. 9 грудня. №74. С.2–3.
8. В Подільській «Просвіті». *Громадська думка*. 1906. 16 травня. №111. С.3.
9. В Подільській «Просвіті». *Громадська думка*. 1906. 17 червня. №138. С.3.
10. Вибори і національні домагання. *Рада*. 1906 р. 19 грудня. №82. С.1
11. Вибори послів до думи. *Громадська думка*. 1906. 2 квітня. № 75. С. 4.
12. Відозва св. Синоду до священників. *Громадська думка*. 1906. 22 березня. № 66. С. 1.
13. Віктор П. Політичні партії і Дума. *Громадська думка*. 1906. 24 лютого. №43. С.1–2.
14. Депутаты съ территории Украины и ихъ дѣятельность въ Государственной Думѣ. I. Условія избирательной кампаніи и составъ депутатовъ. *Украинский вестник*. [Санкт-Петербург]. 1906. №10(23 июля). С. 719-730
15. Добрий почин. *Рада*. 1906. 23 вересня. №8. С.1
16. Дописи. Балтський повіт. *Рада*. 1907. 10 квітня. №84. С.4.
17. З газет та журналів. *Рада*. 1906. 15 вересня. №1. С.1
18. З життя «Просвіт». *Рада*. 1907. 1 квітня. № 77. С.3
19. З життя партій. *Рада*. 1906. 14 листопада. №52. С.2
20. З українського життя. *Рада*. 1906. 23 вересня. №8. С.2
21. З Українського життя. *Рада*. 1906. 29 листопада. №64. С.2

22. Записуйтесь до виборів. *Рада*. 1906. 8 листопада. №47. С.1
23. Збори українців. *Громадська думка*. 1906. 20 січня. № 17. С.3
24. Збори членів к.-д. партії. *Громадська думка*. 1906. 3 лютого. №22. С.3.
25. Звідомлення подільської «Просвіти». *Рада*. 1907. 1 серпня. № 173. С.3
26. Звістка про Український Селянський з'їзд у Києві. *Хлібороб*. 1905. 16 грудня. №5. С.4.
27. Зібрання польської конституційно-демократичної партії в Києві. *Громадська думка*. 1906. 29 квітня. №97. С.3.
28. Історія України : Хрестоматія / Упоряд. В.М. Литвин. Київ : Наукова думка, 2013. 1056 с.
29. Кому воля. *Рада*. 1906. 21 вересня. №6. С.1
30. Лозинський М. Польська народова демократія. Київ : Друкарня 1-ї Київ. Друк. Спілки, 1909. 88 с.
31. Могилів-Подільський. *Рада*. 1906. 9 грудня. №74. С.3.
32. На Украинѣ. *Украинский вестник*. [Санкт-Петербург]. 1906. №6 (25 июня). С. 376–386
33. На Украинѣ. *Украинский вестник*. [Санкт-Петербург]. 1906. №8 (9 июля). С. 594–603
34. Народ готується. *Рада*. 1906. 4 листопада. №44. С.1
35. Настав момент великої ваги. *Громадська думка*. 1906. 12 квітня. № 82. С. 2.
36. Національна програма українців-подолян. *Громадська думка*. 1906. 6 січня. №6. С.3
37. Наші вибори. *Громадська думка*. 1906. 6 квітня. №77. С. 2.
38. Нові вибори до Державної Думи і українські партії. *Рада*. 1906. 20 жовтня. №31. С.1.
39. Описи Подільської губернії кінця XVIII – початку XIX ст. / Укладачі автори вступної статті С. А. Копилов, А. Б. Задорожнюк. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2011. 124 с.

40. П.С. Украинская преса. *Украинский вестник*. [Санкт-Петербург]. 1906. №1 (21 мая). С.48-53
41. П.С. Украинская преса. *Украинский вестник*. [Санкт-Петербург]. 1906. №9(16 июля). С. 651–655
42. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. Т. XXXII. Подольская губерния. / Под ред. Н.А. Тройницкого. – СПб. : Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 1904. 285 с.
43. Перед великим ділом. *Рада*. 1906. 19 вересня. №4. С.1
44. Перед виборами. *Рада*. 1906. 17 верес. №3. С.1.
45. Приходько В. Під сонцем Поділля. Мюнхен : 1948. 184 с.
46. Про подільську «Просвіту». *Рада*. 1906. 15 вересня. №1. С.3
47. Проект Статуту Подільського українського Товариства «Просвіта». *Громадська думка*. 1906. 5 березня. №52. С.5.
48. Розмова з ректором Київського університету д. Цитовичем в справі заснування українських кафедр. *Рада*. 1906. 29 листопада. №64. С.3
49. Счезни, маро! *Рада*. 1906. 16 вересня. №2. С.1
50. Тяжким шляхом. *Рада*. 1906. 8 листопада. №47. С.1
51. Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914). Збірник документів і матеріалів / Відп. ред. Г. Боряк; упоряд. Г. Боряк, В. Баран, Л. Гісцова, Л. Демченко, О. Музичук, П. Найдено, В. Шандра; НАН України, Ін-т історії України; Укрдержархів, ЦДІАК України. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2013. LXII; 810 с.: іл.
52. Українська суспільно-політична думка в ХХ ст. : док. і мат. Б.М. Сучасність, 1983. Т. 1. 510 с.
53. Українське життя. *Хлібороб*. 1905. 16 грудня №5. С.4.
54. Український селянський з'їзд. *Хлібороб*. 1905. 28 грудня. №3. С.3.
55. Хиба за жида карають. *Рада*. 1906. 5 жовтня. №18. С.3
56. Що дали вибори. *Громадська думка*. 1906. 25 квітня. №93. С.1-2

Література:

57. Баженов Л. В. З історії польської преси в Україні на початку XX ст. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка. Історичні науки*. 2008. № 1. С. 79-85.
58. Баженов Л. В., І. С. Винокур, С. К. Гуменюк та ін. Нариси історії Поділля: на допомогу вчителю. Хмельницький: Облполіграфвидав, 1990. 327 с.
59. Бардаш О. Д. Російське самодержавство та суспільно-культурне життя в Україні на початку XX століття (1900-1917 рр.). Київ : Укр. пріоритет, 2011. 208 с. Бібліогр.: с. 172-204. Вступ, висновки парал. англ.
60. Білінський М., Співачевська Н., Кривецький І. Часописи Поділля: Іст.-бібліогр. зб. з нагоди 150-ліття першої газ. на Україні (1776–1926) та 10-ліття існування УРСР. Вінниця, 1927. Т. 1. 226 с.
61. Білобровець О. Діяльність польських політичних партій на Правобережжі на початку XX ст. URL: <http://eprints.zu.edu.ua/10750/1/%D0%94%D1%96%D1%8F%D0%BB.%D0%BF%D0%BE%D0%BB.%D0%BF%D0%B0%D1%80%D1%82.%D0%9F%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BE%D0%B1.pdf> (дата звернення – 22.05.2024)
62. Білобровець О. Польська преса в громадсько-політичному житті України в роки першої світової війни. Автореф. дис. канд. іст. наук. 07.00.01. Київ : 2020. 44 с.
63. Білобровець О. Поляки в Україні: суспільно-політичний та культурний аспекти. 1914–1918 рр. Дис. докт. іст. наук. 07.00.01. Київ : 2019. 484 с.
64. Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863-1914: Поляки в соціо-етнічних конфліктах. [пер. з французької Зої Борисюк]. Київ : Критика, 1998. 256 с.
65. Бойчук Я. Громадські об'єднання етноменшин на українських землях у складі Російської імперії (1861 – 1914 рр.). Дис. канд. іст. наук. 07.00.01. Київ : 2015. 273 с.
66. Будзей О. Кам'янецькі часописи: від зародження до буму. URL: https://kampod.at.ua/publ/znakhidki_vid_o_budzeja/istoria/kam_janecki_chasopisi_v_id_zarodzhennja_do_bumu/34-1-0-491 (дата звернення – 22.05.2024)

67. Венгерська В.О. Модерне націотворення в умовах імперій XIX ст.: польський та український «проекти». *Інтермарум: історія, політика, культура*. (2014). № 1. С.102-113
68. Висоцький О.Ю. Українські соціал-демократи та есери: досвід перемог і поразок. Київ : Основні цінності, 2004. 272 с.
69. Гайдай Л.І. Розвиток цукровобурякового виробництва в селянських господарствах Подільської губернії (1906-1914 роки). *VIII Подільська історико-краєзнавча конференція. Тези доповідей*. Кам'янець-Подільський, 1990. С.9-10
70. Гаухман М. В. Російська національна політика на Правобережній Україні (1905–1914 рр.): чотири національні проекти в одному політичному просторі. *Дриновський збірник*. Харків, 2011. Т. IV. С. 141–150.
71. Гаухман М. В. Російська національна політика щодо єврейського питання в Правобережній Україні (1905–1914 рр.). *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка*. Історичні науки. 2010. № 19. С. 166-177.
72. Гаухман М. Російська національна політика щодо польського питання на Правобережній Україні (1905-1914). *Волинські історичні записки*. 2010. Т. 5. С. 32-37
73. Глушковецький А. Демократія в провінції: вибори та діяльність депутатів Подільської губернії у Державних Думах Російської імперії : монографія. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2010. 400 с.
74. Головченко В.І. Від «Самостійної України» до Союзу визволення України: Нариси з історії української соціал-демократії початку XX ст. Харків : 1996. 97 с.
75. Громадська думка. Щоденна політична, економічна і літературна газета. 1905-1906. Анотований систематичний покажчик. / І. Старовойтенко, Ю. Горбач, Л. Кузьменко. Київ : Темпора, 2011. 454 с.
76. Губернський комісар зі Жванця. URL: <https://podolyanin.com.ua/history/7891/> (дата звернення – 12.05.2024)

77. Гуменюк А.О. Польське населення міст Польської губернії на межі XIX–XX ст. (1897–1904 рр.). *Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки: Збірник наукових праць за матеріалами міжнародної наукової конференції (23–24 червня 1999 року)* / Мельник А. І., Блажевич Ю. І., Баженов Л. В., Григоренко О. П., Журко О. І., Карван С. Л., Кукурудзяк М. Г., Савчук В. О., Степанков В. С., Філінюк А. Г. Інститут історії України НАН України, Всеукраїнська спілка краєзнавців; Товариство «Спільнота польська»; Хмельницька обласна державна адміністрація та ін. Хмельницький: «Поділля», 1999. С.236-239
78. Довганюк І.К. До питання про дослідження поширення «Іскри» на Поділлі. *VII Подільська історико-краєзнавча конференція. Тези доповідей.* Кам'янець-Подільський, 1987. С.10-11
79. Донік О., Опря Б., Федьков О. Політичні партії та селянство в українських губерніях Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст.: соціоментальні й інституційні чинники взаємодії. *Український історичний журнал.* 2021. №2. С.29-47
80. Донченко С. П. Ліберальні партії України (1900-1919 рр.). Дис. докт. іст. наук. 07.00.01. Дніпродзержинськ: 2006. 440 с.
81. Дорошенко В.В. Українство в Росії : новійші часи / Володимир Дорошенко; Союз визволення України. Відень: Накладом «Союза визволення України», 1916. 114, [2] с. : портр.
82. Дорошенко Д. З українського життя. *Україна.* 1907. Кн. II. С. 97-101.
83. Дорошенко Д. Україна в 1906 р. *Україна.* 1907. Кн. 1. С. 1-29.
84. Дубінський В.А., Глушковецький А.Л. Федьков О.М. Депутати-подоляни про аграрне питання в Україні на початку XX ст. (на матеріалах роботи в I та II Державних Думах). *Матеріали XI Подільської історико-краєзнавчої конференції.* Кам'янець-Подільський, 2004. С.247-254
85. Єфремов С.О. З громадського життя на Україні. Санкт-Петербург: Вік, 1909. 77 с. (Наші справи ; № 8).
86. Животко А. П. Історія української преси / Упоряд., авт. іст.-біогр. нарисів та приміт. М. С. Тимошик. Київ : Наша культура і наука, 1999. 368 с.

- 87.** Завальнюк О.М., Комарніцький О.Б. Кам'янець-Подільський: історія і сучасність. Кам'янець-Подільський: Медобори-2006, 2011. 136 с.: іл..
- 88.** Заводовський А.А. І. Волошиновський та його газета «Світова зірниця» у 1906-1907 роках. *Матеріали X Подільської історико-краєзнавчої конференції*. Кам'янець-Подільський, 2000. С.318-321
- 89.** Заводовський А.А. Українське питання у дзеркалі преси вітчизняної соціал-демократії (кінець XIX – початок XX ст.): Монографія. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький, 2008. 152 с.
- 90.** Зекцер А. 1905 рік на Поділлі / А. Зекцер. Вінниця: [Б. в.], 1925. Ч. 2: Робітничий рух та діяльність революційних організацій 1904–1906 рр. – 1925. 44 с. URL: https://books.google.com.ua/books?id=wIfUAAAAMAAJ&printsec=frontcover&hl=uk&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (дата звернення – 02.05.2024)
- 91.** Ігнатенко В. Українська преса (1816-1923) : іст.-бібліогр. етюд / Ігнатієнко В.; Укр. наук. ін-т книгознавства. [Київ]: ДБУ, 1926. 76 с. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=ukr0005262 (дата звернення – 22.05.2024)
- 92.** Ігнатенко В. Українська преса 1905-1907 рр. URL: <https://vpered.wordpress.com/2015/01/15/ihnatenko-ukrainska-press-1905-1907/> (дата звернення – 02.05.2024)
- 93.** Кавун А.А., Магась В.О. «Просвіта» та влада в Наддніпрянській Україні на початку XX ст. *Сумський історико-архівний журнал*. 2013. № 21. С. 10-14.
- 94.** Калакура О. Я. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у XX столітті. Київ : Знання України, 2007. 508 с.
- 95.** Кам'янець і Кам'янецьчина на шпальтах україномовної газети «Рада» URL: <https://podolyanin.com.ua/history/69152/> (дата звернення – 12.05.2024)

96. Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія. Виникнення. Історія. Розпад. Пер. з нім. Х. Назаркевич, наук. ред. М. Крикун. Львів: Вид-во УКУ, 2005. 360 с.
97. Кобинець А.В. «Громадська думка»/»Рада» (1905-1914 рр.) – перша щоденна українськомовна газета Наддніпрянської України: утвердження національної ідеї. Дис... канд. філол. наук : 10.01.08. Київ : 2005. 159 с.
98. Колесник В. Українські ліберально-демократичні партії в Російській імперії на початку ХХ ст. в політичній публіцистиці 1905-1917 рр. *Український історичний журнал*. 2023. Число 5. С. 167-183
99. Кошель О. М. Духовенство Правобережної України в національно-культурному і духовно-освітньому відродженні (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) : монографія / за ред. О. В. Добржанського. Кам'янець-Подільський : ТОВ «Друкарня «Рута», 2022. 584 с.
100. Кошопал О. Розвиток системи професійної освіти на Поділлі наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. URL: <https://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.desklight-1e390faa-fdba-4a74-b9a5-904551ea1aa8> (дата звернення – 23.06.2024)
101. Крищук Б. С. Форми педагогічної та культурно-просвітницької роботи товариства «Просвіта» на Поділлі (1906-1923 рр.). *Педагогічний дискурс*. 2010. Вип. 8. С. 100-103
102. Крищук Б.С. Роль товариства «Просвіта» у становленні та розвитку освітніх закладів на Поділлі (перша чверть ХХ століття). *Наукові записки кафедри педагогіки Випуск XXVIII. Харків – 2012*. С.111-119
103. Крупський І. Російська революція 1905 р.: передумови виникнення, її вплив на становлення української преси. <http://journlib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=1620>
104. Кудряченко А. І. Політична історія України ХХ століття. Київ : МАУП, 2006. 696 с.
105. Кузін Б.С. Трансформація ощадно-позичкових кас в кооперовані споживчі товариства на Поділлі в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. *Матеріали Х*

Подільської історико-краєзнавчої конференції. Кам'янець-Подільський, 2000. С.305-307

106. Кузьмінець Н. П. Проведення столипінської аграрної реформи на Поділлі. *Наукові записки [Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського]. Серія : Історія.* 2001. Вип. 3. С. 34-38.

107. Кукурудзяк М.Г. Острівчанський страйк 1906 року. *VIII Подільська історико-краєзнавча конференція. Тези доповідей.* Кам'янець-Подільський, 1990. С.11-12

108. Кучернюк І.В. Часопис «Рідний край» в суспільно-політичному та культурному житті України (1905-1916 рр.). Дис... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ : 2016. 180 с.

109. Кучеров Г.Г. Становлення й особливості діяльності сільських просвітницьких осередків Подільської губернії в умовах царської цензури (1906-1907 рр.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського державний університет: Історичні науки.* Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. Т.13. С.358-364.

110. Лисенко О. Просвітянський рух на Наддніпрянщині в 1905-1919 роках. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Збірник наукових праць.* Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2010. Випуск 19. С.516-521.

111. Лісевич І. Т. Польська національна меншина в Наддніпрянській Україні (1864–1917 рр.). *Укр. іст. журн.* 1997. № 2. С. 42-61.

112. Магась-Демидас Ю. Кооперативний рух Правобережної України у 1860-ті – 1914 роки. Дис... канд. іст. наук : 07.00.01. Кам'янець-Подільський : 2007. 267 с.

113. Маркова О.Є. Подільська губернія. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Podilska_huberniia (дата звернення – 02.06.2024)

- 114.** Мартинюк О. В. Російський націоналізм як соціально-політичний феномен у виборчому процесі Правобережної України (1906–1912 рр.). Дис... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ : 2016. 261 с.
- 115.** Матушевський Ф. Українська думська громада в Другій Державній думі. *ЛНВ*. 1907 т. 39. кн. 7. С.79-99
- 116.** Машталер С. Вибори до I Державної думи (за матеріалами газети «Громадська думка»). Наукові праці студентів історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка / [редкол.: О.М. Федьков (гол.), О.Б. Комарніцький (відп. ред.), О.В. Віннічук та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2023. Вип. 20. Ч. 1. С.49-53
- 117.** Машталер С. Суспільно-політичне життя Кам'янця-Подільського: за матеріалами регіональної преси початку XX ст. *Наукові праці студентів історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка* / [редкол.: О.М. Федьков (гол.), О.Б. Комарніцький (відп. ред.), О.В. Віннічук та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2023. Вип. 20. Ч. 2. С.115-120.
- 118.** Молчанов В.Б. Революція 1905–1907 в Україні. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Revoliutsiia_1905 (дата звернення – 02.05.2024)
- 119.** Обершт О. М. Російський націоналістичний рух на Наддніпрянській Україні на початку XX ст.: ідеологія та практика: дис. ... канд. іст. наук. Чернівці : 2017. 185 с.
- 120.** Огороднік Н.І. Газети України початку XX століття у фондах вінницької ОУНБ ім. К. А. Тімірязєва. URL: https://library.vn.ua/Konf2019/texts/3_2.htm (дата звернення – 22.05.2024)

121. Оліпер С. І. Громадсько-політичне життя польської меншини Правобережної України 90-х рр. XIX – на початку XX століття. Дис. канд. іст. наук. 07.00.01. Кам'янець-Подільський : 2016. 275 с.
122. Омелянчук И.В. Черносотенное движение на территории Украины (1904-1914 гг.). Киев: НИУРО, 2000. 168 с.
123. Опанащук П. Газета «Рада» як осередок українського національно-культурного руху (1906-1914 рр.). *Наукові записки з історії України* (24). С. 152-158.
124. Опря А.В. Контрреволюційна діяльність православної церкви. VII Подільська історико-краєзнавча конференція. Тези доповідей. Кам'янець-Подільський, 1987. С.6-7
125. Орловський Л. О. Єврейське населення в соціально-економічному, суспільно-політичному, освітньо-культурному і духовному житті Поділля (1861 – 1914 рр.). Дис. канд. іст. наук. 07.00.01. Кам'янець-Подільський: 2019. 313 с.
126. Орловський Л.О. Участь подільських євреїв в суспільно-політичному русі 1905-1907 років. *Матеріали XIII Подільської історико-краєзнавчої конференції: [присвяченої 80-річчю від дня народження І.С. Винокура]* / редкол.: Завальнюк О. М. (голова), Войтенко В. І. (співголова), Баженов Л. В. (відп. редактор) та ін. Кам'янець-Подільський : Абетка, 2010. С.243-248
127. Папакін Г.В. Писемні джерела. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?Z21ID=&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=2.%202.%207 (дата звернення – 18.11.2024)
128. Петлюра С. З українського життя. Україна. 1907. Т.11 (квіт.). С. 20–36.
129. Погуляєв О. Національні меншини Правобережної України напередодні української революції. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Історичні науки». 2016. Випуск 25. С.65-72

- 130.** Поліщук Ю. М. Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець XVIII – початок XX ст.). Київ: ППІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. 432 с.
- 131.** Прищепа О.П. Освітньо-культурне середовище повітових міст і містечок Правобережної України (кінець XVIII – початок XX ст.). Дис. докт. іст. наук. 07.00.01. Київ : 2020. 591 с.
- 132.** Прищепа О.П. Участь громадських товариств у формуванні міського освітньо-культурного середовища Правобережної України (друга половина XIX – початок XX ст.). *Дриновський збірник*. Т. XI. Софія; Харків: Видавництво БАН імені проф. Марина Дринова, 2018. С. 262 –269.
- 133.** Реєнт О.П. (відп. ред.) Від мурів до бульварів: творення модерного міста в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.). Київ : Інститут історії України НАН України, 2019. 608 с.
- 134.** Реєнт О.П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.). Київ : Інститут історії України НАН України, 2003. 340 с.
- 135.** Сарбей В. Г. Національне відродження України / За заг. ред. В. Смолія. НАН України. Інститут історії України. Київ : Альтернативи, 1999. Т.9. 336 с.
- 136.** Сарнацький О.П. Російський самодержавний апарат та українські політичні партії (1900-1917 рр.). Дис. докт. іст. наук. 07.00.01. Дніпропетровськ: 2008. 502 с.
- 137.** Симчишин О. Діяльність Бунду на Поділлі в роки Першої Російської революції (1905-1907 рр.). *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Зб. наук. пр.* 2004. Вип. 7. С. 130-137
- 138.** Симчишин О. Зародження бундівських осередків на території Правобережної України. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки*. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. Т.14: На пошану академіка І.С.Винокура. С.240-246
- 139.** Слюсаренко А.Г. Новітня історія України (1900-2000). Київ: Вища школа, 2000. 663 с.

- 140.** Стрілець В. В. Українська радикально-демократична партія: витоки, ідеологія, організація, діяльність (кінець XIX століття-1939 рік); рец.: М. Ю. Козицький, В. І. Кучер, В. П. Рябцев; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ: Вид-поліграф. центр «Київський університет», 2002. 361 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/0001978> (дата звернення – 02.05.2024)
- 141.** Сумишин Я. «Розполячення» костьолу як знаряддя русифікації. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2021/07/12/159819/> (дата звернення – 22.06.2024)
- 142.** Тимошенко О. Громадсько-політичне життя Наддніпрянської України в роки російської революції 1905 – 1907 рр. *Дрогобицький краєзнавчий збірник* / Ред. кол. Л. Тимошенко (голов. ред.), Л. Винар, Л. Войтович, Г. Гмітерек та ін. Вип. XVII-XVIII. Дрогобич: Коло, 2014. С.256-265
- 143.** Тишкевич О.В. I-IV Державні думи та українська справа (на матеріалах газет київського генерал-губернаторства 1907-1914 рр.). *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. 2019. №3. Т.30 (69). С.42-48.
- 144.** Тишкевич О.В. Особливості становлення та розвитку газетної справи на території Київського генерал-губернаторства в пореформений період. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: історичні науки*. 2018. Т. 29 (68). №2. С.67-73.
- 145.** Ткач С. Діяльність осередків українських політичних партій у Подільській губернії на початку XX ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. Т. 25. С.371-380
- 146.** Ткач С. Лівий радикалізм у суспільно-політичному житті Подільської губернії на початку XX століття. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя : ЗНУ, 2015. Вип. 44. Том 1. С.114-118

- 147.** Ткач С. Політичні партії та організації в суспільному житті Подільської губернії на початку XX ст. Дис. канд. іст. наук. 07.00.01. Кам'янець-Подільський : 2015. 321 с.
- 148.** Трембіцький А.М. Освітньо-педагогічна діяльність Володимира Чехівського. *Наукові праці МАУП*. 2015. Вип. 44(1). с. 66-75
- 149.** Федьков О. М. Політичні партії і селянство в 1905-1907 роки (діяльність партійних а непартійних організацій в селах Правобережної України): монографія. Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2007. 248 с.
- 150.** Федьков О. М., Глушковецький А.Л. Суспільно-політична боротьба на Поділлі під час виборів до І Державної Думи. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки*. Кам'янець-Подільський : 2004. Т.12. С. 336-349.
- 151.** Федьков О. Політичні партії в Наддніпрянській Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.: навчально-методичний посібник [Електронне видання]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2022. 134 с.
- 152.** Федьков О.М. Аграрна політика уряду і селянські організації «Товариства землевласників і землеробів», примирювальні органи в Правобережній Україні у 1905-1907 рр. *Матеріали Х Подільської історико-краєзнавчої конференції*. Кам'янець-Подільський, 2000. С.321-323
- 153.** Федьков О.М. Всеросійська селянська спілка на Поділлі. *VII Подільська історико-краєзнавча конференція. Тези доповідей*. Кам'янець-Подільський, 1987. С.9-10
- 154.** Федьков О.М. Магась В.О. Участь українських політичних партій у підготовці українського селянського з'їзду та організації української селянської спілки. *Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.*: Зб. наук. пр. 2009. Вип. 16. С. 348-361.
- 155.** Федьков О.М. Передумови і утворення селянських організацій на початку революції 1905-1907 років (на матеріалах Подільської губернії). *VIII Подільська*

історико-краєзнавча конференція. Тези доповідей. Кам'янець-Подільський, 1990. С.13-15

156. Федьков О.М. Українська соціал-демократична спілка на початку ХХ ст. у пошуках ідейно-політичної ідентичності. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2017. 600 с.

157. Хлібороб (газета, Лубни). URL: [https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A5%D0%BB%D1%96%D0%B1%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%B1_\(%D0%B3%D0%B0%D0%B7%D0%B5%D1%82%D0%B0,%D0%9B%D1%83%D0%B1%D0%BD%D0%B8\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A5%D0%BB%D1%96%D0%B1%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%B1_(%D0%B3%D0%B0%D0%B7%D0%B5%D1%82%D0%B0,%D0%9B%D1%83%D0%B1%D0%BD%D0%B8)) (дата звернення – 18.11.2024)

158. Хоптяр А. Діяльність Партії соціалістів-революціонерів у Кам'янці-Подільському в 1902–1907 рр *Українська революція 1917–1921 рр.: передумови, процеси, наслідки, уроки Матеріали Всеукраїнської наукової конференції 24 березня 2017 р.* Меджибіж: 2017. С.219-224

159. Хоптяр Ю.А. Проведення столипінської аграрної реформи в Україні (1906-1916 рр.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. Том 22.* С.294-300

160. Шевченко В. М. Земельний ринок України (1861–1917 рр.): Монографія. Ніжин: ТОВ Видавництво Аспект-Поліграф, 2010. 344 с.

161. Шевченко О. В. Нормативно-правове закріплення російської імперської політики на українських землях (XVIII – початок ХХ ст.). Дис. докт. філософії. 081. Харків: 2021. 243 с.

162. Щетінін О. В. Міжконфесійні відносини на Правобережній Україні під владою Російської імперії в 1793–1917 рр. Дис. докт. філософ. 031. Київ : 2021. 257 с.

163. Юрченко О. С. Просвітницький рух на Поділлі (1906–1914 рр.). *Гуржіївські історичні читання.* 2015. Вип. 10. С. 81-83

164. Яремчук В. Д. Українська багатопартійність Наддніпрянської і Західної України: компаративний аналіз (1899-1918 рр.). Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. 504 с.